

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра української мови, літератури та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА
ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ПРОЗИ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО В
ЗЗСО (НА МАТЕРІАЛІ ОПОВІДАННЯ «ВІТРОГОН», ПОВІСТЕЙ
«КАЙДАШЕВА СІМ'Я» ТА «МИКОЛА ДЖЕРЯ»)

Виконала:

Вашенко Альона Юріївна

Спеціальність 014 Середня освіта, предметна спеціальність
014.01 Середня освіта (Українська мова і література),
ОПП «Середня освіта (Українська мова і література)»

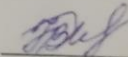
Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, професор Н. В. Гоголь

Допущено до захисту:

«20» листопада 2024 року

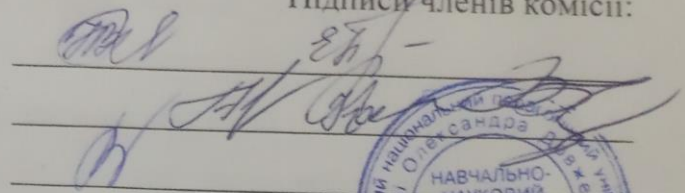
Завідувач кафедри

 Н. В. Гоголь

Дата захисту: «07» грудня 2024 р.

Кількість балів: 82 Оцінка ECTS B

Підписи членів комісії:

Глухів – 2024

АНОТАЦІЯ

Ващенко Альона Юріївна «Особливості вивчення прози І. Нечуя-Левицького в ЗЗСО (на матеріалі оповідання «Вітрогон», повістей «Кайдашева сім'я» та «Микола Джеря»)». Робота на здобуття ступеня магістра за спеціальністю 014 Середня освіта, предметна спеціальність 014.01 Середня освіта (Українська мова і література), ОПП «Середня освіта (Українська мова і література)».

У магістерській роботі узагальнено теоретичний матеріал про особливості розвитку української літератури в ХІХ ст. та місце і роль постаті видатного реаліста І. Нечуя-Левицького в ньому; доповнено оновленою інформацією відомості про життєпис письменника; проаналізовано оповідання «Вітрогон», повість-хроніку «Микола Джеря» і соціально-побутову повість-хроніку «Кайдашева сім'я»; розроблено методичні рекомендації щодо вивчення прози І. Нечуя-Левицького в середніх і старших класах сучасних закладів загальної середньої освіти. У першому розділі розкрито зміст базових понять магістерського дослідження, з'ясовано засоби створення комічного, які І. Нечуй-Левицький використовує для зображення подій і героїв у творах; здійснено критичний аналіз особливостей розвитку української літератури та культури наприкінці ХІХ століття, коли домінував реалізм. У другому розділі досліджено сюжетно-композиційні особливості, ідейно-тематичний зміст оповідання «Вітрогон»; виявлено риси реалізму в повісті-хроніці «Микола Джеря»; розкрито колоритні українські характери, ментальність, гуманістичні традиції народного побуту й моралі в повісті «Кайдашева сім'я». У третьому розділі з'ясовано стан досліджуваної проблеми в шкільній практиці та методичній науці, з'ясовано специфіку вивчення прозових творів учнями різних вікових груп, подано методичні рекомендації щодо вивчення прози І. Нечуя-Левицького в ЗЗСО.

Ключові слова: реалізм, проза, оповідання, повість, соціально-побутова повість-хроніка, І. Нечуй-Левицький, заклади загальної середньої освіти, методика навчання української літератури.

ABSTRACT

Alyona Yuriivna Vashchenko "Peculiarities of studying the prose of I. Nechuy-Levytskyi in ZZSO (based on the story "Vitrogon", the stories "Kaidasheva symya" and "Mykola Dzhera")". Work on obtaining a master's degree in the specialty 014 Secondary education, subject specialty 014.01 Secondary education (Ukrainian language and literature), OPP "Secondary education (Ukrainian language and literature)".

The master's thesis summarizes the theoretical material on the peculiarities of the development of Ukrainian literature in the 19th century. and the place and role of the outstanding realist I. Nechuya-Levytsky in it; supplemented with updated information about the biography of the writer; the short story "Vitrogon", the story-chronicle "Mykola Dzhera" and the social-life story-chronicle "Kaidasheva's family" were analyzed; methodical recommendations for the study of prose were developed by I. Nechuy-Levytskyi in middle and senior classes of modern institutions of general secondary education. In the first chapter, the content of the basic concepts of the master's research is disclosed, the means of creating the comic that I. Nechuy-Levytskyi uses to depict events and heroes in the works; a critical analysis of the peculiarities of the development of Ukrainian literature and culture at the end of the 19th century, when realism was dominant, was carried out. In the second chapter, plot-compositional features, ideological and thematic content of the story "Vitrogon" are investigated; the features of realism in the story-chronicle "Mykola Dzher" were revealed; colorful Ukrainian characters, mentality, humanistic traditions of national life and morals are revealed in the story "The Kaidash Family" In the third chapter, the state of the investigated problem in school practice and methodical science is clarified, the specifics of studying prose works by students of different age groups are clarified, and methodical recommendations for studying prose I are given. Nechuy-Levytskyi in ZZSO.

Key words: realism, prose, short story, short story, social and everyday story-chronicle, I. Nechuy-Levytskyi, institutions of general secondary education, methods of teaching Ukrainian literature.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1. Характеристика основних понять дослідження: «реалізм», «проза», «оповідання», «повість», «соціально-побутова повість», «повість-хроніка»...	9
1.2. Розвиток української літератури та культури наприкінці ХІХ ст.....	18
1.3. Життєвий і творчий шлях І.С.Нечуя-Левицького.....	25
Висновки до розділу 1.....	30
РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ПРОЗІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО.....	33
2.1. Внутрішній світ Василька, спрямованість його інтересів та формування характеру в оповіданні «Вітрогон».....	33
2.2. Риси реалізму в повісті-хроніці «Микола Джеря».....	36
2.3. Українська ментальність, гуманістичні традиції народного побуту й моралі в соціально-побутовій повісті-хроніці «Кайдашева сім'я».....	44
Висновки до розділу 2.....	52
РОЗДІЛ III. ДИДАКТИЧНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОЗИ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО В ЗЗСО.....	54
3.1. Стан досліджуваної проблеми в шкільній практиці.....	54
3.2. Психолого-педагогічні передумови сприймання підлітками та юнаками прозових творів	64
3.3. Методичні рекомендації щодо вивчення прози І. Нечуя-Левицького в ЗЗСО.....	69
Висновки до розділу 3.....	78
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	83
ДОДАТКИ.....	89

ВСТУП

Творчість І. Нечуя-Левицького займає особливе місце в історії розвитку української реалістичної літератури кінця ХІХ століття та є її новим імпульсом. Не випадково І. Франко назвав митця «колосальним всеобіймаючим оком України», адже він обирав об'єктами зображення Україну та українців, визначав і описував риси їхнього національного характеру та духу, зображував різноманітні аспекти суспільно-політичного та соціального життя. Героями творів класика літератури виступали представники різних вікових груп і суспільних верст українського суспільства, які зображені різнобічно та надзвичайно колоритно.

Літературна спадщина І. Нечуя-Левицького досить велика і жанрово різноманітна: романи, повісті, оповідання, нариси (художні, історичні та етнографічні), новели, гуморески, драми, літературно-критичні та мистецтвознавчі статті. Самобутній художник слова, майстер широковідомих епічних полотен, він своїми творами прокладав нові шляхи розвитку української прози, відтворюючи традиційне для тогочасної української літератури селянське життя, показав його контрастність: великі моральні потенції простого народу і водночас змізерніння натури представників заможних верств населення.

Важливими у творчому доробку майстра реалістичної прози залишаються твори, що пропонуються сьогодні чинними програмами із української літератури для текстуального вивчення на уроках української літератури в різних класах сучасної школи: «Вітрогон», «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я». Адже в сучасних буремних умовах життя виникла гостра необхідність говорити про справжній український характер, менталітет, наголошувати на гуманних цінностях, змушувати реципієнтів замислюватися над актуальними життєвими питаннями.

Творчість І. Нечуя-Левицького стала об'єктом вивчення в численних дослідженнях, зокрема І. Абрамової, Т. Гундорової, Н. Зборовської,

В. Панченка, Я. Поліщук, І. Приходько, В. Шевчука, Л. Шкунь та ін. Розвідки вчених розкривають прагнення автора прокоментувати на сторінках творів проблеми національного буття українців в імперській Росії різних історичних часів. Відомі літературознавці І. Бабенко, І. Франко, С. Єфремов, М. Жулинський, Є. Кирилюк, Н. Крутікова, А. Погрібний, М. Мандрика, Н. Побірченко та інші розкривали багатогранність суперечливої і дискусійної постаті майстра художнього слова, різноаспектно досліджували життєпис і літературну спадщину І. Нечуя-Левицького, характеризували його поетичну багатогранність і письменницький талант, наголошували на вмінні автора достеменно розкрити характер справжнього українця. Відтак відсутність комплексної системної праці, у якій було б ґрунтовно проаналізовано прозові твори І. Нечуя-Левицького й особливості їх вивчення в сучасній школі й визначила актуальність теми дослідження.

Мета магістерської роботи – розкрити особливості прози І. Нечуя-Левицького на уроках української літератури в сучасних закладах загальної середньої освіти.

Для досягнення поставленої мети було передбачено виконання таких **завдань**:

1. розкрити сутність понять «реалізм», «проза», «оповідання», «соціально-побутова повість-хроніка»;
2. окреслити специфіку розвитку української літератури і культури наприкінці ХІХ століття;
3. охарактеризувати найважливіші факти з життя і творчої діяльності І. Нечуя-Левицького;
4. проаналізувати програмові твори І. Нечуя-Левицького: оповідання «Вітрогон», повість-хроніку «Микола Джеря», соціально-побутову повість-хроніку «Кайдашева сім'я»;
5. розглянути шкільні програми, підручники та навчально-методичні посібники в аспекті досліджуваної проблеми;

б. розробити методичні рекомендації щодо вивчення творів І. Нечуя-Левицького, що пропонуються укладачами чинних програм із української літератури для текстуального вивчення в закладах загальної середньої освіти.

Об'єктом дослідження є проза І. Нечуя-Левицького й освітній процес з української літератури в закладах загальної середньої освіти.

Предметом магістерської роботи є твори І. Нечуя-Левицького «Вітрогон», «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» й специфіка їх вивчення на уроках української літератури в середніх і старших класах закладів загальної середньої освіти.

У роботі на різних етапах були використані такі **методи дослідження**:

1. *літературознавчі*: описовий (з метою детального аналізу довідникової, наукової літератури з теми дослідження); культурно-історичний (для виявлення суспільно-історичних умов, у яких формувалася постать прозаїка, його світобачення, втілене в прозових творах); біографічний (для з'ясування фактів біографії митця, творчої історії програмових творів), герменевтичний (для інтерпретації текстів).

2. *загальнонаукові*: аналіз довідникових джерел, літературознавчих, методичних праць, навчальних програм, шкільних підручників, навчально-методичних посібників з української літератури; узагальнення матеріалу; метод теоретичного моделювання (для визначення предмета, об'єкта дослідження).

Теоретико-методологічною основою дослідження є теоретико-літературні праці П. Білоуса, Є. Васильєва, Р. Гром'яка, М. Моклиці, В. Назарця, А. Ткаченка та ін., у яких обґрунтовано зміст теоретико-літературних понять, виокремлено художні ознаки базових дефініцій магістерської роботи; теоретико-літературні та історико-літературні праці С. Єфремова, Н. Крутікової, П. Хропко, М. Тарнавського, С. Хавруся та ін., в яких здійснено науковий огляд прозової спадщини І. Нечуя-Левицького; методичні напрацювання з питання специфіки вивчення прозових творів на

уроках літератури (праці Н. Волошиної, О. Ісаєвої, Ж. Клименко, О. Куцевол, Л. Мірошніченко, Є. Пасічника, Г. Токмань, та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів. У магістерській роботі проаналізовано та узагальнено теоретичний матеріал про особливості розвитку української літератури в ХІХ столітті та місце і роль постаті видатного реаліста І. Нечуя-Левицького в ньому; доповнено оновленою інформацією відомості про життєпис письменника; враховуючи сучасні напрацювання в галузі літературознавчої науки, проаналізовано оповідання «Вітрогон», повість-хроніку «Микола Джеря» і соціально-побутову повість-хроніку «Кайдашева сім'я»; розроблено методичні рекомендації щодо вивчення прози І. Нечуя-Левицького в середніх і старших класах сучасних закладів загальної середньої освіти.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що її наукові результати важливі для комплексного вивчення особливостей розвитку української класичної літератури ХІХ століття, зокрема творчості І. Нечуя-Левицького.

Практичне значення дослідження. Матеріали роботи можуть бути використані у процесі викладання освітніх нормативних компонентів літературознавчого спрямування і спецкурсів з історії української літератури для студентів педагогічних закладів вищої освіти спеціальності 014 Середня освіта (Українська мова і література), у виховній роботі, в процесі написання курсових і кваліфікаційних робіт. Сформульовані положення, висновки дослідження та розроблені методичні рекомендації можуть бути використані вчителями-практиками, які здійснюють освітній процес у середній та старшій школах.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки магістерської роботи викладалися та обговорювалися на Усеукраїнській науково-теоретичній конференції ХІ Довженківські читання «Олександр Довженко й українська культура: історія, традиції, сучасність» (24-25 жовтня 2024 р., м. Глухів), Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Арватівські читання – 2024» (17 травня 2024 р., м. Ніжин).

За матеріалами наукового дослідження опубліковано тези:

Ващенко А. Ю., Гоголь Н. В. Особливості відображення жіночих образів у повісті «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького. *Арватівські читання – 2024*: збірник тез доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної інтернет-конференції 17 травня 2024 р. Ніжин. 2024.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 104 сторінки, із них основного тексту – 84 сторінки.

У першому розділі «Теоретичні засади дослідження» розкрито зміст базових понять магістерського дослідження: «реалізм», «проза», «оповідання», «повість», «соціально-побутова повість-хроніка», з'ясовано засоби створення комічного (гумор, іронія, сатира), які І. Нечуй-Левицький використовує для зображення подій і героїв у творах; здійснено критичний аналіз особливостей розвитку української літератури та культури наприкінці ХІХ століття, коли домінував реалізм.

У другому розділі «Особливості відображення життя українського народу в прозі І. Нечуя-Левицького» досліджено сюжетно-композиційні особливості, ідейно-тематичний зміст оповідання «Вітрогон», детально розкрито внутрішній світ образу хлопчика Василька, спрямованість його інтересів; виявлено риси реалізму в повісті-хроніці «Микола Джеря», охарактеризовано образ гордого і сміливого бунтаря Миколи Джері; розкрито колоритні українські характери, ментальність, гуманістичні традиції народного побуту й моралі в повісті «Кайдашева сім'я».

У третьому розділі «Дидактично-методичні засади вивчення прози І.Нечуя-Левицького в ЗЗСО» з'ясовано стан досліджуваної проблеми в шкільній практиці та методичній науці, проаналізовано чинні шкільні програми, підручники й навчально-методичні посібники з української літератури в аспекті досліджуваної проблеми, з'ясовано специфіку вивчення прозових творів учнями різних вікових груп, подано методичні рекомендації

щодо вивчення прози І. Нечуя-Левицького в середніх і старших класах сучасних закладах загальної середньої освіти.

У висновках узагальнено результати дослідження.

У списку використаних джерел наявно 73 позиції використаної літератури.

У додатках подано розроблені плани-конспекти уроків української літератури для учнів 10 класів із вивчення життя і творчості І. Нечуя-Левицького.

РОЗДІЛ І.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Характеристика основних понять дослідження: «реалізм», «проза», «оповідання», «повість», «соціально-побутова повість-хроніка», засоби зображення комічного

Розкриття теми магістерського дослідження потребує з'ясування значення базових понять «реалізм», «проза», «оповідання», «повість», «соціально-побутова повість-хроніка».

Реалізм (від лат. *realis* – «суттєвий», «дійсний», утворене від *res* – «рід») – це художній стиль і метод, а також філософська концепція, яка стверджує існування об'єктів матеріального світу незалежно від людського сприйняття чи пізнання.

Реалізм (від лат. *realis* – «суттєвий», «дійсний») – це художній стиль і напрям, що ставив за мету достовірне відтворення дійсності у її типових проявах. Цей напрямок виник після епохи романтизму та передував символізму, був уперше визначений французьким літературним критиком Жулем Шанфлері у 1850-х роках для позначення мистецтва, що протистояло романтизму та академізму [18, с. 156].

На відміну від романтизму, що акцентував увагу на внутрішньому світі людини, реалізм зосереджувався на проблематиці взаємодії людини з середовищем, зокрема на впливі соціально-історичних умов на формування характеру і духовного світу особистості. У літературі на перший план виходить пізнавально-аналітичний підхід, а типізація дійсності стає універсальним методом художнього узагальнення, замінюючи романтичне інтуїтивно-емоційне світосприйняття.

У XIX столітті ключовою характеристикою реалізму вважалася «правдивість», що потрактовувалася як відповідність відображення митцем реальної дійсності. Водночас справжнє мистецтво завжди прагне до зображення істин і цінностей людського буття, що є змінними у різні епохи.

Назва художнього напрямку є виправданою, оскільки він тісно пов'язаний із принципами реалістичного, тобто емпірично обґрунтованого, сприйняття і трактування дійсності.

Реалізм як художня система базується на спостереженні, дослідженні та аналізі об'єктивної реальності. Творчість письменників-реалістів являє собою художнє осмислення й узагальнення отриманих результатів цих процесів. Таким чином, різниця між творами романтиків і реалістів полягає не лише у відмінностях творчих методів, а й у використанні різного «матеріалу» для художньої побудови. Відомий французький філософ і науковець І. Тен зазначав, що реалістичний роман за своєю суттю є результатом узагальнення спостережень і життєвого досвіду, через що кожна освічена особа, маючи відповідний багаж власного досвіду, могла б створити один або два гідні романи. Попри очевидне перебільшення цієї думки, вона у формі парадоксу підкреслює ключові особливості реалістичного підходу до творчості [18, с. 159].

Визначальним маніфестом реалізму в літературі традиційно вважається передмова Оноре де Бальзака до циклу «Людська комедія» (1830). Саме французький письменник заклав основи нового літературного напрямку у Франції та став його найяскравішим представником. Серед інших видатних світових митців цього напрямку виокремлюємо П. Меріме, Ф. Стендаля (який, утім, позиціонував себе романтиком) та Г. Флобера. В англійській літературі першим реалістичним твором вважається роман Ч. Діккенса «Посмертні записки Піквікського клубу» (1836–1837). До ключових представників англійського реалізму також зараховують В. Теккерея та Ш. Бронте.

Однією з важливих рис реалістичної літератури є специфічна концепція автора. У реалістичному творі автор не лише виконує роль спостерігача, але й формує певне уявлення про дійсність через художню концепцію зображуваного. Наприклад, Г. Флобер порівнює автора з Богом, який у творі присутній «всюди і ніде». Проте письменники-реалісти, відчуючи себе своєрідними деміургами, не завжди залишалися «невидимими». Вони

виходили з переконання, що їхній розум та інтуїція здатні проникнути в глибинні сутності світу й адекватно їх відобразити. Реалістичний автор тяжіє до відображення колективної «свідомості епохи», її інтелектуальної складової. У цьому контексті деміургізм реалізму визначається як авторська позиція, заснована на світоглядно-епістемологічній парадигмі відповідної доби.

Більшість сучасних дослідників сходяться на думці, що реалізм як літературний напрям сформувався в 30-х роках XIX століття, тоді як ренесансна та просвітницька література розглядаються як його передісторія. У радянській літературознавчій традиції реалізм XIX століття отримав назву «критичного реалізму» [2].

У межах української літератури реалізм сформувався в другій половині XIX століття, замінивши романтизм. Водночас він успадкував певні риси попереднього напрямку, зокрема захоплення етнографізмом та героїзацію історичних постатей. Наприклад, збірка «Народні оповідання» Марка Вовчка (1857), попри свою реалістичну актуальність, все ще насичена романтичними елементами фольклорного характеру. У подальшому реалізм в українській літературі розвивався під впливом народницької та просвітницької ідеології (С. Руданський, А. Свидницький), а також у межах суспільно-програмної літератури (О. Кониський).

Наступним етапом еволюції реалізму стала «об'єктивна проза» 1880–1890-х років, представлена творчістю І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, Б. Грінченка та І. Франка. Її характерними ознаками є епічний масштаб описів, соціальна та національна проблематика, а також розширення тематичного спектру – від зображення селянського життя до представлення робітничого класу та нової інтелігенції на тлі соціально-економічного розвитку капіталізму в Російській та Австро-Угорській імперіях. У творчості І. Франка, під впливом Е. Золя, помітним стає акцент на психологічній мотивації, що подекуди наближається до натуралізму.

Поетика реалізму відображена також у творах Б. Грінченка та П. Грабовського, зокрема у їхній «громадській поезії». І. Франко, розпочавши з реалістичних творів на зразок «Панських жартів», згодом звернувся до психологічно-філософських тем, що поступово еволюціонували до меж модернізму. Його поема «Мойсей» (1905) є показовим прикладом цього зрушення.

Посилення реалістичного напрямку в українській літературі в кінці ХІХ століття пов'язане з новаторською творчістю багатьох видатних письменників. Зокрема, І. Карпенко-Карий та М. Кропивницький зробили значний внесок у розвиток драматургії, закладаючи підґрунтя для становлення українського театру. Їхні твори відображали складні соціальні й моральні конфлікти, актуальні для того часу.

Ганна Барвінок (Олександра Білозерська-Куліш) в свою чергу спеціалізувалася на створенні соціально-побутових та етнографічних оповідань, які передавали багатство українських народних традицій і побуту. Реалістична література цього періоду демонструє урізноманітнення жанрових форм і тематики. Зокрема, розвиток жанрів соціально-психологічної новели та роману-хроніки свідчить про прагнення авторів досліджувати не лише зовнішній, а й внутрішній світ людини, показувати взаємодію особистості та суспільства [2].

Основні характеристики реалізму:

1. *Раціоналізм і раціоцентричний психологізм*: притаманне ототожнення психіки та свідомості, а також недооцінка несвідомих процесів.
2. *Правдиве та конкретно-історичне зображення*: акцент на всебічному висвітленні типових подій і характерів у типових обставинах із максимальною увагою до деталей.
3. *Критерій художності*: принцип точної відповідності зображеного реальній дійсності визначається як основний показник художньої якості твору.

4. *Соціальна обумовленість характеру*: пояснення рис і вчинків персонажів через їхнє соціальне походження, становище в суспільстві та умови повсякденного життя.
5. *Конфліктність як сюжетний елемент*: драматизація конфліктів виступає засобом побудови художньої правди.
6. *Вільна композиція творів*: відсутність жорстких канонів у структурі літературного твору.
7. *Перевага епічних жанрів*: домінування прозових форм літератури при ослабленні ліричного складника мистецтва.
8. *Орієнтація на загальнолюдські цінності*: розв'язання проблем із позицій універсальних гуманістичних принципів.

Таким чином, реалізм – це літературний напрям, який характеризується правдивим і всебічним відображенням дійсності на основі типізації життєвих явищ. Реалістичні твори показують типового героя в типових обставинах.

Реалістичні тенденції найповніше знайшли своє художнє вираження в прозових творах. Визначимо зміст даної дефініції. Етимологія лексеми «проза» не має однозначного пояснення. Науковці припускають, що латинське слово *prosa* походить від словосполучення *prosa oratio*, що означає «невіршоване мовлення» або «мовлення, яке ведеться прямо», без складних зворотів. Натомість віршоване мовлення (*versa oratio*) передбачає регулярне «повернення» ритмічних елементів [10, с. 543].

У Літературознавчому словнику-довіднику дефініція «проза» трактується як «мовлення, що не організоване ритмічно, невіршоване; літературний твір або сукупність творів, створених невіршованою мовою» [32, с. 561].

Проза визначається як тип словесно-художньої творчості, що протиставляється поезії, яка базується на віршованій структурі. Таким чином, прозу характеризує невіршована форма мовлення, позбавлена чіткої ритмічної організації, яка розчленовує мовленнєвий потік на однотипні сегменти, акцентовані інтонаційно та підкреслені сильними паузами.

Художня проза бере свій початок із публічних промов давньогрецьких ораторів, з якими пов'язано становлення розуміння словесної творчості як форми мистецтва. Її зародження відбувалося у V–IV століттях до н. е. як своєрідної антитези поезії, від якої проза запозичувала тематику та засоби художньої виразності. Таким чином, новий вид літературного мистецтва – красномовна художня проза – сформувався на основі ораторського мистецтва, протиставляючи себе віршованим формам, але водночас зберігаючи подібність до них більше, ніж до простої розмовної мови. Давньогрецька, а згодом і європейська проза набули форми так званої ритмічної прози, що характеризувалася симетричним поділом мовлення на окремі словесні відрізки. Останні, хоча й не мали чіткої метричної структури, як у вірші, інколи завершувалися співзвуччями, які стали прообразом майбутніх рим [32, с. 561].

Поширення та розвиток прози стали можливими завдяки появі й поступовому вдосконаленню писемності, яка замінила усну форму передачі літературних творів. Літерне письмо вперше виникає серед європейських народів у VII столітті до нашої ери, зокрема у давніх греків, тоді як у східних слов'ян його поява датується XI століттям нашої ери. Художня проза почала активно входити в повсякденний вжиток із розвитком друкарства, що спричинило перехід від рукописного до масового тиражування книжок. Саме цей процес сприяв широкому розповсюдженню прозової літературної традиції, що, в свою чергу, зумовило поступове витіснення поезії прозою та домінування останньої. В українській літературі термін «проза» набув поширення в період після творчості Т. Шевченка.

Прозі притаманний історичний характер і орієнтація на сучасність, що проявляється у прагненні зафіксувати нові, характерні риси епохи. Це зумовлює її тісний зв'язок з жанрами, які відображають як історичні події, так і актуальні проблеми сучасності, зокрема історичним романом та новелою, зосередженою на висвітленні важливих подій.

Однією зі специфічних рис прози є її зображувальний характер, що переважає над виражальною функцією. На відміну від поезії, прозовий текст має діалогічну природу, у якій поєднуються авторське слово та репліки персонажів, тоді як поезія здебільшого монологічна, спрямована на єдність авторської мови. Крім того, у прозі мова виступає не лише засобом художнього вираження, а й предметом зображення, зокрема через мову персонажів, яка стає основою для побудови сюжетної структури твору.

Межа між поезією та прозою є умовною, історично змінною та відкритою до взаємопроникнення. Проза здатна інтегрувати поетичні елементи, тоді як поезія може вбирати прозові форми. Між цими жанрами існує спектр перехідних форм, мовна організація яких поєднує риси як прози, так і поезії. До таких форм належать вірші в прозі, ритмізована проза, верлібр тощо. У прозових творах ключову роль відіграє сюжет і послідовний розвиток подій, а також чіткіше окреслені характери персонажів та обставини їхнього існування [38].

Таким чином, прозовий твір визначається як текст, написаний невіршованою мовою, із акцентом на формально-змістові характеристики.

Повість належить до епічних творів середньої жанрової форми. У давні часи цим терміном позначали будь-який розповідний твір. Наприклад, «Повість минулих літ», що жанрово є літописом, або житійні тексти, такі як «Повість про Акіра Премудрого».

Науковець П. Білоус визначає повість як «розповідний художній твір із нерозгалуженим сюжетом, обмеженою кількістю персонажів та висвітленням незначного кола подій» [6, с. 140]. У свою чергу, «Літературознавчий словник-довідник» під редакцією Р. Гром'яка (2006) описує повість як «епічний прозовий (рідше віршований) твір, що характеризується однолінійним сюжетом і займає проміжне місце між романом та оповіданням за масштабом охоплення життєвих явищ і глибиною їх розкриття» [32, с. 539].

Нечіткість і розмитість жанрових меж повісті також відзначають автори підручника «Теорія літератури» О. Галич, В. Назарець і Є. Васильєв.

На думку Н. Ференц, «у повісті в основі лежить один або кілька конфліктів, обмежена кількість подій, один чи кілька епізодів, повільний розвиток подій і відносно проста композиція» [67, с. 244]. Жанр повісті характеризується більшим обсягом, ніж оповідання, але меншим, ніж роман. Відмінністю повісті від оповідання є «більш розгорнутий сюжет, ширше коло другорядних персонажів, глибша їх характеристика, а також наявність описів» [32, с. 539].

Якщо для оповідання типовим є зображення одного епізоду чи події, то у повісті, подібно до роману, може бути відтворено кілька подій, пов'язаних із життям головного героя. Водночас різниця між повістю та романом менш виражена, оскільки вони подібні за предметом зображення, засобами розкриття характерів та специфікою їх художнього осмислення. Однак, на відміну від роману, у повісті «відсутні гостродраматичні ситуації, які зазвичай цікавлять романіста» [32, с. 244]. У цьому жанрі порушується менша кількість проблем, висвітлюється коротший період життя персонажа, а також значну роль відіграє оповідач, який може подавати події у хронологічній послідовності. Наприклад, «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького демонструє ці особливості, хоча хронологічна структура може бути притаманна й роману, як у творі «Марія» У. Самчука.

Таким чином, провести чітку межу між жанрами повісті й роману доволі складно через їхню жанрову близькість.

До кінця XIX ст. термін «повість» не використовувався в сьогочасному значенні. Цей жанр став популярним у першій половині XIX ст., тоді ж він уже використовувався вже в сучасному трактуванні. Серед найвідоміших українських повістей XIX – початку XX ст. – «Сердешна Оксана», «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка, «Наймичка», «Художник», «Музикант» Т. Шевченка, «Інститутка» Марка Вовчка, «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького, «Сонячний промінь», «Серед темної ночі», «Під тихими

вербами» Б. Грінченка, «Захар Беркут» І. Франка, «Тіні забутих предків», «Fata morgana» М. Коцюбинського, «Людина», «Царівна», «Через кладку», «За ситуаціями», «Земля» О. Кобилянської, «Талант» С. Васильченка, «Страчене життя» А. Тесленка, «Ярошенко» О. Маковея» та ін.

Таким чином, на основі аналізу ключових понять дослідження, можемо зробити висновок, що повість – епічний твір середньої жанрової форми, який має однолінійний сюжет.

У контексті магістерського дослідження виникла необхідність визначити зміст понять «повість-хроніка» і «соціально-побутова повість». Отже, повість-хроніка — це великий за обсягом твір, у якому розкривається послідовна історія якихось суспільних чи родинних подій за тривалий проміжок часу. Соціально-побутова повість — це такий художній епічний твір, у якому картини родинного життя і побуту героїв зображені на фоні якихось соціальних подій чи пов'язані з певними суспільними обставинами.

Ще одним розповсюдженим прозовим жанром є оповідання. Укладачі словника літературознавчих термінів потрактовують його як «невеликий прозовий твір, сюжет якого заснований на певному (рідко кількох) епізоді з життя одного (іноді кількох) персонажів» [32, с. 509].

А. Ткаченко обґрунтовує зміст поняття «оповідання» в порівнянні з новелою, оскільки це дуже близькі за характеристиками твори. Він говорить, що оповідання – це насамперед мала епічна форма, в основі якої – детальна розповідь про доленосу подію в житті головного героя [62].

Жанровими особливостями оповідання є: нерозгалужений, як правило, однолінійний сюжет, сформовані характери персонажів, стислі й лаконічні описи, важлива роль належить художній деталі.

Майстрами оповідного жанру виявили себе Марко Вовчок, О. Стороженко, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, Б. Грінченко, А. Тесленко, В. Винниченко, М. Хвильовий, А. Головка, Г. Косинка, І. Сенченко, О. Гончар, Є. Гуцало, В. Дрозд, Ю. Мушкетик та інші майстри художнього слова.

Отже, окреслюючи зміст базових понять магістерського дослідження, виокремлюємо найважливіші з них: «реалізм», «проза», «оповідання», «повість», «повість-хроніка», «соціально-побутова повість». Вони є важливими для аналізу творчого доробку І. Нечуя-Левицького.

1.2. Розвиток української літератури та культури наприкінці XIX ст.

Розвиток української культури в другій половині XIX століття значною мірою визначався впливом творчості Т. Шевченка, який підніс її до загальноєвропейського рівня. Водночас для збереження національної ідентичності та уникнення асиміляції необхідними були натхнення і наполеглива праця наступних поколінь культурних діячів, спрямована на консолідацію інтелектуального потенціалу народу. Однак процес культурного розвитку в цей період неодноразово зазнавав штучних перешкод у зв'язку з політикою інкорпорації східнослов'янських народів Російської імперії в концепт «єдиного російського народу».

Лібералізація суспільно-політичного життя Російської імперії в 1860–1870-х роках сприяла ініціативам створення національних шкіл в Україні. На відміну від українців і білорусів, такі освітні заклади вже існували у народів Прибалтики, поляків, татар та інших етносів. Аналізуючи складне становище в освітній сфері, М. Драгоманов зазначав, що підвищення рівня грамотності могло б полегшити становище народу: «Зменшити своє горе народ міг би і тепер, якби був просто письменний, а коли б він був добре освічений наукою, тоді б двох днів не протримались би усі порядки, що тепер доводять народ до стану робочого скоту» [18].

У 1861–1862 роках в Україні почала формуватися мережа недільних шкіл, кількість яких сягала близько 110. Для цих закладів розроблялися навчальні матеріали, а для підготовки вчителів у Києві було відкрито «Тимчасову педагогічну школу». У 1862 році Петербурзький комітет

грамотності виступив із ініціативою запровадження освіти рідною мовою в Україні, проте ці пропозиції так і не були реалізовані.

Розвиток початкової освіти в Україні зазнав серйозного удару після видання Валуєвського циркуляру 1863 року. Циркуляр фактично заблокував розвиток української культури, проголошуючи, що «більшість малоросів самі вельми ґрунтовно доводять, що ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що наріччя їх, що вживає простонароддя, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на нього Польщі». Цей документ забороняв друк українською мовою підручників, популярної літератури та духовних книг.

Вказана заборона була посилена особливостями освітніх реформ другої половини XIX століття. На українських територіях залежно від адміністративної підпорядкованості навчання велося російською, польською або німецькою мовами. Російська мова домінувала у Лівобережній та Степовій Україні. У 1864 році всі початкові школи було об'єднано під назвою «початкові народні училища». Вони були проголошені доступними для всіх верств населення і мали стандартну навчальну програму, яка включала Закон Божий, письмо, читання, основи арифметики та церковний спів.

У 70–80-х роках активно розвивається концепція національного відродження, яка базувалася на історичних реаліях розвитку українського суспільства напередодні та після реформ 60–70-х років у Російській імперії. Було виявлено, що неспроможність українців захистити власні права зумовлена недостатнім рівнем національної ідентичності, браком національної свідомості та віри в можливість остаточного успіху. У нових історичних умовах постало завдання постійного відстоювання національних інтересів, доведення світовій спільноті глибинних історичних коренів українського народу та забезпечення належного статусу українській мові [30].

Розв'язання проблем поширення та використання української мови значною мірою залежало від розвитку преси й видавничої справи. Однак Валуєвський циркуляр став одним із перших прикладів у європейській цензурній практиці, коли забороняли твори не за змістом, а за мовою їх написання. Подальші обмеження, зокрема Емський указ 1876 року, забороняли ввезення українських творів з-за кордону. Цей акт, що залишався таємним, діяв протягом 30 років. Унаслідок таких репресивних заходів на території Російської імперії до початку ХХ століття не було засновано жодного україномовного періодичного видання. Видання українських книг залишалося поодиноким: у 1877 та 1879 роках вийшли лише дві книги, а у 1880 році жодної. Після короткотривалого послаблення обмежень у 1881–1883 роках, коли було опубліковано 75 українських книг, репресії поновилися. У 1892 році офіційно наказано забороняти друк українських книг за будь-якого приводу, керуючись «державними інтересами», а з 1895 року заборонено видавати дитячу літературу українською мовою, навіть якщо зміст вважався благонамірним.

Література 1870–1890-х років активно досліджує значущі суспільно-історичні питання, відчутно підпорядковані ідеям Просвітництва, зокрема віри в розум, освіту та науковий прогрес. Цей період характеризується домінуванням реалізму як сформованої естетико-художньої системи та світоглядної парадигми, що виникає на високому етапі розвитку суспільства й культури. У центрі уваги опиняються структура суспільства, соціальний і психологічний аналіз, а також взаємозв'язок особистості з суспільством. Водночас змінюється характер літературного аналізу: він виходить за межі емпіричних життєвих фактів, охоплюючи широкі аспекти суспільного буття [30].

Для літератури 1890-х років виокремлюються дві ключові тенденції: з одного боку, прагнення зберегти національну культурну ідентичність через літературне «народництво», а з іншого – орієнтація на художній універсалізм, властивий західноєвропейському літературному процесу.

Остання тенденція знаходить подальший розвиток наприкінці XIX – початку XX століття.

Естетика реалізму перебуває у тісній взаємодії з художніми здобутками романтизму. Водночас у літературному процесі функціонує натуралізм, який, з одного боку, інтегрується у реалістичні структури, а з іншого — відображає кризові явища класичного реалізму.

Літературна творчість І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого та особливо І. Франка, який постає ключовою постаттю літературного процесу 70–90-х років XIX століття, сприяє як розвитку й оновленню шевченківських традицій, так і подоланню механічного наслідування його творчості, відкриваючи нові горизонти художнього осмислення дійсності. Поглиблення соціального історизму поєднується зі зростанням уваги до внутрішнього світу людини, де психологічний аналіз стає домінантним інструментом художнього дослідження.

На відміну від ранніх етапів літературного розвитку, основними формами стають великі епічні жанри. Спостерігається перехід від ліричної оповіді до епічної розповіді, насиченої широкими об'єктивно-описовими та соціально-аналітичними картинами, що акцентують увагу на формуванні характерів у зв'язку з соціальними й історичними умовами. Центральне місце у літературному процесі займають соціально-побутові та соціально-психологічні романи, ідеологічна повість, соціально-психологічна новела й філософська поема.

Українська драматургія досягає значного розвитку порівняно з попереднім періодом, особливо у жанрах побутової та психологічної драми. З'являються нові теми, пов'язані з життям робітничого класу, інтелігенції та інших соціальних верств. У літературі формується образ соціально активної особистості, зокрема «нових людей» – демократично налаштованих різночинців [2].

В умовах таких обмежень українська література демонструвала вражаючу життєздатність і стійкість. Попри цензурні утиски, зростав чисельний склад українських письменників, урізноманітнювалася тематика творів, розширювався жанровий спектр літератури, зростала роль літературної критики. У цей період підвищується інтерес до народної творчості, що втілювалося в ідеї «етнографічного реалізму П. Куліша. Ця концепція передбачала правдиве зображення етнокультурних рис народу та його психології, що відповідало загальному напрямку розвитку української літератури того часу. Значний вплив фольклору сприяв становленню творчості таких письменників, як Марко Вовчок, С. Руданський, Л. Глібов та інших.

Художня література другої половини XIX століття характеризувалася поступовим утвердженням ідеї національної єдності українських регіонів, що проявлялося навіть за умов жанрової та тематичної різноманітності.

Представники української інтелігенції, зокрема М. Драгоманов, І. Нечуй-Левицький, О. Огоновський, І. Білик та І. Франко, активно долучалися до обговорення актуальних суспільних і літературних питань, водночас формуючи нові підходи до реалістичної літератури. Центральною темою їхньої творчості було життя українського села, його соціальні конфлікти й суперечності. Меншою мірою увага приділялася образам народних месників і представників інтелігенції-народників. У цей період значно поглиблюється рівень психологічного аналізу, виникають нові поетичні форми та жанри, такі як філософська лірика, психологічна проза та історична драма.

У 1880-х роках відбувається остаточне утвердження реалістичного напрямку в українській літературі, що підтверджують зокрема такі драматичні твори, як «Безталанна», «Назар Стодоля», «Наймичка» та «Лимерівна». Вони збагатили українську драматургію яскравими жіночими образами та піднесли ідеали добра і милосердя [2].

Значення літератури для культурного і соціального поступу українського народу знаходило підтвердження в багатогранній творчості І. Франка.

Вагомий внесок у розвиток української літератури початку ХХ століття здійснили представники «неоромантизму», такі як Леся Українка (1871–1913), Володимир Винниченко (1880–1951), Михайло Коцюбинський (1864–1913) та інші. У їхній творчості відчутний вплив імпресіонізму, де експресивні кольори та деталі стали важливим компонентом поетики, а філософська глибина творів значно зросла. Письменники прагнули осмислити складні соціальні трансформації, що відбувалися на зламі епох: явища міграції українців за кордон, становлення робітничого класу та індустріальних регіонів, а також зміни у суспільних настроях. Завдяки літературним здобуткам початку ХХ століття українська культура, незважаючи на умови несприятливого політичного середовища, змогла привабити інтелігенцію та широкі верстви населення, надихаючи їх високими моральними ідеалами.

Етнографічні дослідження відіграли важливу роль у формуванні етнокультурної самоідентифікації українського народу. У другій половині ХІХ століття вивчення народної культури набуло системного та ґрунтового характеру. Значний внесок у цю сферу зробили такі дослідники, як М. Костомаров, П. Чубинський, О. Потебня, В. Антонович, О. Русов, І. Франко, які зосереджували увагу на аспектах народного побуту, фольклору, вірувань та діалектних особливостей української мови. Ці дослідження стали фундаментом для подальшого розвитку професійного українського мистецтва. Серед найбільш визначних досягнень народознавства можна відзначити п'ятитомну працю І. Франка «Студія над українськими народними піснями», 46 томів львівського «Етнографічного збірника», збірку «Українські пісні з нотами», антологію «Вік», «Сборник материалов по малорусскому фольклору», а також монографію Д. Яворницького «История запорожских казаков» та інші праці.

У другій половині XIX століття розвиток українського театру вимагав остаточного відокремлення від російської та польської театральних традицій, а також формування самобутнього репертуару. Тимчасова лібералізація суспільно-політичного життя в Україні на початку 1860-х років сприяла зростанню інтересу громадськості до театрального мистецтва, що зумовило виникнення аматорських драматичних гуртків.

Український професійний театр бере початок з аматорських театральних гуртків, створених у Єлисаветграді під керівництвом Марка Кропивницького. У 1871 році Кропивницький уклав контракт із театром в Одесі, де виконував «малоросійські ролі».

У 1881 році, працюючи в театрі Ашкаренка в Кременчуці, Марко Кропивницький (1840—1910) отримав дозвіл на постановку вистав українською мовою та заснував Товариство українських акторів. Упродовж свого творчого шляху він створив близько 40 драматичних творів, що забезпечило йому статус «батька» українського театру. Деякі з його п'єс, зокрема «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Олеся» та інші, залишаються актуальними в сучасному театральному репертуарі.

Разом із М. Кропивницьким вагомий внесок у становлення українського театру зробили талановиті брати Тобілевичі (Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський, Панас Саксаганський) та видатна акторка Марія Заньковецька. Усі українські актори дореволюційного періоду були або учнями Кропивницького, або вихованцями його послідовників.

З жовтня 1882 року до серпня 1883 року трупа Марка Кропивницького виступала у містах Єлисаветград, Київ, Харків, Полтава та інших. Гастролі в Києві мали значний успіх, сприяючи популяризації українського театру.

У 1883 році до театральної трупи М. Кропивницького приєднався аматорський гурток, очолюваний М. Старицьким. Проте згодом між ними знову стався поділ, що призвело до утворення двох окремих труп. Протягом тривалого часу обидві трупи не мали постійного місцеперебування та

власного приміщення. Лише у 1907 році, після успішних гастролей у Києві, П. Садовський орендував Троїцький народний будинок (нині — театр оперети) та заснував перший стаціонарний український театр [18].

У другій половині ХІХ — на початку ХХ століття українська культура зазнала поступового розвитку, попри умови систематичних утисків і заборон. Такий контекст перешкоджав її еволюції відповідно до внутрішньо властивих закономірностей. Культурним діячам доводилося долати не лише внутрішні суперечності, характерні для будь-якої культури, але й потужний політичний тиск з боку домінантних державних культур — російської, німецької та польської. Це негативно позначалося на творчому потенціалі народу, виснажуючи його духовні ресурси. Історичний досвід цього періоду свідчить, що за відсутності власної держави та без належної політичної, матеріальної чи правової підтримки культура нації стає вразливою до занепаду, а її розвиток можливий лише за умов надмірних зусиль. В умовах тогочасної України головним здобутком стало утвердження етнокультурної самобутності українського народу, що заклало підґрунтя для формування державності під час національно-визвольної революції 1917–1920 років.

Завдяки багатогранній діяльності письменників, літературні та філософські ідеї отримали відображення у визвольних прагненнях українського народу. Це сприяло визначенню місця української літератури серед слов'янських і світових літератур, сприяло появі оригінальних підходів до вирішення важливих суспільних, етико-філософських і мистецьких проблем, створенню естетичних цінностей, які піднесли українську літературу до рівня світового культурного надбання.

1.3. Життєвий і творчий шлях І. С. Нечуя-Левицького

Одне з найпочесніших місць в історії української літератури належить Івану Семеновичу Нечую-Левицькому – видатному письменнику, класику вітчизняної літератури, майстрові реалістичного відображення дійсності.

Іван Семенович Нечуй-Левицький народився 25 листопада 1838 року в містечку Стеблеві (колишнього Київського повіту, що на Київщині, тепер Черкаської області). Дитинство майбутнього письменника проходило в багатодітній родині священника, де він був найстаршим серед п'яти дітей, включаючи дві пари близнят (сестру і трьох братів). Вихованням дітей займалася бабуся Мотря, яка значно вплинула на формування світогляду хлопця, розповідаючи численні казки. Вона часто брала дітей із собою на події, що відбувалися в селі, такі як весілля, хрестини чи похорони. Це дало змогу майбутньому письменнику глибше пізнати життя сільської громади, яке стало для нього першою «життєвою школою». Завдяки цьому досвіду він сформував тісний зв'язок із простим робочим людом, їхніми турботами та повсякденним життям, що згодом відобразилося в його творчості.

Важливу роль у формуванні особистості хлопця відіграв наймит Антон Радивиловський, який працював у родині Левицьких як візник. Ця людина, наділена гострим народним гумором і дотепністю, своїми веселими розповідями захоплювала як дітей, так і дорослих, сприяючи розвитку в юнака чутливості до народного гумору та оповідної майстерності.

Батьки відігравали вагомую роль у формуванні особистості сина. Батько, Семен Степанович Левицький, який обіймав посаду сільського священника, був освіченою людиною, захоплювався українською літературою та народною творчістю. Його оповіді про історичне минуле українського народу мали суттєвий вплив на світогляд сина.

Мати, Ганна Лук'янівна, походила з родини священника Трезвинського і відзначалася життєрадісним характером. Вона добре знала українську народну творчість і часто виконувала народні пісні під час роботи. Її яскраве мовлення та пісні залишили глибокий слід у свідомості хлопчика, формуючи його любов до рідного краю та українського народу, що згодом знайшло відображення в творчості [69, с. 10].

Іван Нечуй-Левицький здобув ґрунтовну освіту, навчаючись у кількох освітніх закладах, зокрема в бурсі та Київській духовній семінарії. Однак

процес навчання викликав у нього невдоволення, оскільки вихованці були змушені дотримуватися усталених норм і правил. Саме в період навчання у семінарії Нечуй-Левицький почав серйозно захоплюватися літературою. У студентські роки він проявив себе як активний учасник дискусій, організованих студентською спільнотою, та брав участь у колективній підписці на такі видання, як «Современник», «Русское слово» та «Основа». Не задовольняючись рівнем освіти в академії, вдосконалює свої знання самотужки: вивчає французьку та німецьку мови, читає твори української класики, європейських письменників Данте, М. де Сервантеса, цікавиться творами прогресивних філософів свого часу. Пориваючи з сімейними традиціями, викладав літературу, історію, географію, логіку в Полтавській семінарії (1865–1866), гімназіях Каліша, Седлеця (1866–1872), Кишинева (1873–1884).

І. Нечуй-Левицький широко й різнобічно змальовував життя різних верств населення в минулому столітті. Відстоюючи інтереси народу, він висловлювався за соціальні й національні права українців, читав власні твори гімназістам. А в цей час заборона української мови продовжувала діяти і посилюватися всюди. Переїхавши у 1873 році до Кишинева, майбутній письменник почав працювати класним наставником першої чоловічої гімназії і викладачем російської мови та літератури, старослов'янської і латинської мов та логіки.

Двадцять років віддав педагог Левицький навчання та вихованню гімназичної молоді в Кишиневі. Він прагнув прищепити своїм вихованцям любов до словесності, до граматичного правильного письма і художнього слова. Сумлінно виконував обов'язки класного вихователя, любив дітей. Одночасно із педагогічною діяльністю І. Левицький починає писати.

Вступивши на літературну ниву в 60-ті роки XIX століття, митець одразу привернув до себе увагу читачів і критиків. Друкуватися почав із 1868 року. Вже перші його твори – «Дві московки» (1868) і «Рибалка Панас

Круть» (1868), повість «Причепа» (1869) – відзначилися новизною характерів, яскравістю барв [9, с. 7].

Деякі твори письменника побачили світ у львівському журналі «Правда», оскільки через Валусівський циркуляр 1863 року українська література на Наддніпрянщині була заборонена. 1869 року він здійснює подорож до Швейцарії.

Під час роботи в Кишиневі митець очолює гурток прогресивно налаштованих учителів, які на таємних зібраннях обговорювали гострі національні та соціальні проблеми. Разом із тим це був час найвищого творчого піднесення письменника. Тут були створені найкращі прозові полотна автора: «Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я», а також «Баба Параска і баба Палажка», «Чортяча спокуса».

1874 року вийшов друком роман «Хмари», а наступного року – драматичні твори «Маруся Богуславка», «На Кожум'яках» та оповідання «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти».

Не припиняє письменник і громадської діяльності, початої в Седлеці. Перша Кишинівська чоловіча гімназія, що була відкрита 1883 року, стала тим культурним центром, де найбільше гуртувалась передова інтелігенція. І. Нечуй-Левицький виявляв свою активність серед демократично налаштованої молоді.

Окрім читання власних творів, він активно виступав із доповідями та рефератами на літературні й соціально-політичні теми, відкрито висловлюючи погляди, що критикували політику царизму. Це сприяло зростанню його популярності як письменника, водночас він потрапив під таємний нагляд поліції та жандармерії.

Присвятивши 21 рік благородній діяльності вчителя та вихователя, І. Нечуй-Левицький у 1885 році подав у відставку, переїхав до Києва, де, ведучи переважно усамітнений спосіб життя, повністю зосередився на літературній діяльності. У 1884 році він написав повість «Старосвітські

батьошки і матушки», в якій відобразив багаті спостереження за побутом, моральними засадами та звичаями духовенства.

Спираючись на досвід попередників, на неоціненну скарбницю українського фольклору, І. Нечуй-Левицький прагне якнайповніше схопити українське суспільство в живих типах і картинах. Письменник закликає сучасників сміливо поширювати межі творчості, бо українське життя, на його думку, є «непочатим рудником, що тільки жде своїх робітників».

У Києві письменник написав оповідання «Пропаші» (1888), «Афонський пройдисвіт» (1890), казку «Скривджені» (1892), повість «Поміж порогами» (1893) [17, с. 36].

На початку століття митець звертається до малих форм прози, пише здебільшого статті, нариси, зокрема статті «Сорок п'яті роковини смерті Тараса Шевченка» (1906) та «Українська поезія» (1906).

До кінця життя український письменник жив майже у злиднях, у маленькій квартирі на Пушкінській вулиці, лише влітку виїздив до родичів у село або в Білу Церкву. До останніх сил працював, щоб завершити літературні твори. У роки Першої світової війни І. Нечуй-Левицький жив самотнім, голодним життям. На початку 1918 року в умовах кайзерівської окупації Києва письменник тяжко захворів, згодом потрапив до Дегтярівської богадільні (будинок для престарілих), де й закінчилося його життя 2 квітня 1918 року. Поховано його на Байковому цвинтарі.

Своєрідна риса стилю письменника – реалістичні розлогі описи, зокрема увага до пейзажів, деталей портретів та особливостей характеру, побуту, праці, особливостей мови та поведінки персонажа. Образність, емоційність оповіді, жива народна мова, тяжіння до яскравих художніх надбань, тонкий влучний гумор [17].

На думку прозаїка, основними в літературі мають бути три принципи: реальності, національності й народності:

- «реальна література повинна бути дзеркалом, у котрому б одсвічувалася правдива життя... обчищена й гарна з естетичного погляду,

добре спорядкована й зґрунтована, освічена вищою ідеєю» (принцип реальності);

- українське життя треба змальовувати «тільки по-українськи», удаючись до багатств народної мови, а також майстра красного письменства має цікавити й національна психологія в усіх її виявах (принцип національності);

- жива народна мова («для літератури взірцем книжного язика повинен бути іменно язык сільської баби з її синтаксисом»); народна поезія з її неповторним духом (принцип народності) [17].

Творча спадщина митця складається переважно із соціально-побутових оповідань та повстей, де письменник показав життя українського народу другої половини ХІХ століття, яскраво і повно змалював характери героїв, представників різноманітних верств суспільства, у гострих конфліктах із непростими соціальними умовами (див. Додаток 1).

Узагальнюючи сказане вище, можемо виокремити головні риси індивідуального стилю письменника:

- наполегливе прагнення дотримуватися художньої правди;
- тонке поєднання реалістичної конкретності описів;
- посилена увага до деталей, портретів та особистісних характеристик, побуту, обставин праці;
- надмірна зацікавленість особливостями мови та поведінки персонажів;
- живописна образність, емоційність, тяжіння до яскравих епітетів, колоритних порівнянь;
- добродушність та тонкість гумору.

Висновки до розділу 1

У результаті студіювання довідкових джерел та наукової літератури, з'ясували зміст базових понять дослідження в наступному формулюванні:

- реалізм - це літературний напрям, який характеризується правдивим і всебічним відображенням дійсності на основі типізації життєвих явищ;

- проза – це твір, написаний невіршованою мовою, із акцентом на формально-змістові характеристики;
- повість – епічний твір середньої жанрової форми, який має однолінійний сюжет;
- повість-хроніка — це великий за обсягом твір, у якому розкривається послідовна історія якихось суспільних чи родинних подій за тривалий проміжок часу;
- соціально-побутова повість — це такий художній епічний твір, у якому картини родинного життя і побуту героїв зображені на фоні якихось соціальних подій чи пов'язані з певними суспільними обставинами.

Проаналізувавши наукові дослідження про особливості розвитку культури та літератури II половини XIX століття, можемо виокремити певні особливості:

- боротьба за становлення і функціонування української мови як єдиної для всіх сфер культурно-мистецького життя України II половини XIX століття;
- зародження і розвиток першого українського театру, функціонування професійних театральних труп, поява драматичних творів, розрахованих для постановки на сцені;
- реалізм як новий напрям української літератури, представники якого у зображенні оточуючого середовища, стосунків між людьми акцентували увагу на відтворенні оточуючої дійсності без прикрас;
- поширення епічних жанрів літератури, серед яких домінантне місце займає роман, повість та оповідання.

За півстоліття творчої діяльності І. Нечуй-Левицький написав понад п'ятдесят романів, повістей, оповідань, п'єс, казок, нарисів, гуморесок, літературно-критичних статей. Естетичні погляди митця формувалися під впливом народної творчості, тому він і наголошує на основних принципах української літератури: реальність, народність, національність. Як реаліст, він орієнтувався на осмислення високих життєвих ідеалів і краси життя,

виступав проти натуралізму, вимагав не копіювати, а узагальнювати явища життя художньою правдою.

У його повістях та оповіданнях постали жорстокі картини життя заробітчан, трагічна доля москочок, гнівні постаті народних месників, безпросвітна темрява пореформеного села.

Творчість українського письменника мала велике значення у розвитку української класичної прози. Він мав великий вплив на Панаса Мирного, І. Франка, М.Коцюбинського та ін. Його твори значною мірою сприяли розвитку соціального роману.

І. Нечуй-Левицький – чудовий стиліст, майстер дотепних і образних порівнянь, глибокий знавець побуту українського народу. Він уміло відтворив почуття гумору, оптимізму і дотепу – типові риси українського національного характеру.

Літературна спадщина класика українського письменства увійшла до скарбниці українського народу як велике мистецьке надбання.

РОЗДІЛ II.

ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ПРОЗІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

2.1. Внутрішній світ Василька, спрямованість його інтересів та формування характеру в оповіданні «Вітрогон»

Оповідання І. Нечуя-Левицького «Вітрогон» вперше було надруковано в 1891 році в ілюстрованому часописі для дітей і молоді «Дзвіночок». Автор адресував його дитячій читацькій аудиторії. Хоча на сьогодні літературознавці, здійснюючи аналіз твору, припускають, що цей твір був зорієнтований і на дорослого читача. Наприклад, Н. Побірченко у власному дослідженні потрактує оповідання як «багатоплановий художній твір для дорослих, присвячений темі дитинства, який відображає не лише певну соціальну і психічну реальність, а й культуру дитинства в її національному забарвленні, внутрішній світ дитини, спрямованість її інтересів, формування характеру тощо» [17].

За жанром – це гумористичне оповідання, адже в основі його лежить несерйозна подія, що сталася одного разу в житті хлопчика-підлітка Василька.

Тема твору – зображення життя дітей та їх розваг у минулому. Ідея: возвеличення найкращого часу в житті – дитинства.

Розповідь у творі йде від першої особи, від хлопчика-підлітка Василька. Він згадує події минулих років, коли йому було ще років п'ять чи шість. Він проживав у родині, де крім нього була менша сестра, вередлива і неслухняна. Батько героя працював економом в одному селі, а мати займалася вихованням дітей. Дуже суворо намагалася виховувати сина, слідкувала за його поведінкою, фізично карала за будь-який непослух.

Головний герой оповідання з дитинства був дуже неслухняним: то сестру образить, штовхне ненароком, то з хлопцями понариває пучки ожини і

зробить брудною чисту сорочку, то забере з гніздечок пташині яєчка і принесе додому. Одного разу трапилася подія, що дуже налякала героя та його друзів. Граючись із хлопцями на березі річки, вони помітили під каменюкою гадюку. Василько згадував: «А раз ми вскочили в берег під верби, коли дивимось, коло камінчика плазує, неначе пасеться, гадюка, довга, як батіг, та ряба» [41, с. 15].

Василько завжди прагнув бути в центрі уваги своїх товаришів-однолітків, хотів здаватися кращим, ніж він був насправді. У деяких випадках спрацьовувала підліткова впевненість і надзвичайна безпечність. Одного разу трапилася ситуація, яка ледь не призвела до фатальної трагедії. Одного разу, граючись із товаришами на березі річки, вони обмазалися в чорну багнюку і вирішили обмитися, бо батьки будуть сваритися. Всі хлопці повлазили в човен і почали стрибати з човна у воду на бік, де було води по пояс.

Василько довго дивився на товаришів і тоді його голові з'явилася така думка: «Ви скакаєте в воду, як маленькі, а от я скочу, як плигають парубки з каменя або з гатки в воду» [41, с. 15]. Він почувався сміливим, але не знав, що на водоймі було глибоко, а хлопчик не вмів плавати. Відповідно, І. Нечуй-Левицький реалістично зображує людину в стані афекту, коли Василько зрозумів, в яку ситуацію потрапив.

Автор пише: «Я вирнув на світ, б'юся руками й ногами та й криконув, що було сили. Але чую, я знов потопаю, знов пірнув під воду. Тягне мене на дно, неначе руками. Вже мені дух вода забиває, вже мені важко дихати. Я роздявив рота й хотів дихнуть, а вода пішла в рот, і я її п'ю та й п'ю. Я втямив, що топлюся, що я тут сяду на дно та й не вирну більше наверх з води, і тут мені буде смерть» [41, с. 16].

Василька рятувала жінка, яка вийшла до річки попрали білизну. Підліток швидко опинився вдома, боячись, що мати дізнається. Але його рятувниця все розповіла. На Василька чекало покарання – мати дала прочуханки і заборонила зовсім виходити з двору та гуляти на вигоні. Не міг

всидіти на місці Василько, не дивлячись на заборону, йому тісно було в дворі: «Вже я й по покрівлі лазив: і по коморі, і по клуні, і по стайні вже й заглядав в голубині гнізда, дер горобині гнізда, скинув палицею одне ластовине гніздо, викидав горобині ячка з гнізд та розбивав їх навіщось об колоду; але самому без хлопців було невесело драти. Бігав я по дворі, ганяв по садку, а мене все бере нудьга без хлопців. Тягне мене та й тягне на вигін до компанії» [41, с. 18].

Не побоявся Василько послухатися заборони матері та батька, вирішив побігти до пастушків і доєднатися до них. Не знайшов герой товаришів, але заблукав. Він, стомившись, ліг відпочити і заснув. На ранок трапилася чудасія, оскільки дитина проснулася і не зрозуміла, де перебуває: «Як прокинувся я, то вже почало на світ благословиться. Прокинувся я та й лежу, а мені здається, що я лежу в себе вдома та чогось прокинувся вночі, чи що. Тільки глянув я на один бік, передо мною якесь здоровецьке вікно сіріє: таке здорове, що в його чоловік сміливо увійшов би, не схиливши голову» [41, с. 18].

Почуття страху і невпевненості в місці перебування заповнили всі думки головного героя. Він не знав, де знаходився, і не розумів, як потрапити додому. А особливо вразив його той факт, що люди, які його побачили, тікали від нього, як від навіженого. Всі вони в один голос кричали: «Дух святий при нас. Ох чорт!» [41, с. 17].

На щастя хлопець побіг за однією молодницею, яка, злякавшись героя, вскочила до себе в хату і зачинила двері. Не зміг вибратися з того подвір'я Василько, бо вибігли дві чорні собаки. На порятунок непослухові вийшла стара бабуся, яка відігнала тварин і з'ясувала, що сталося з хлопцем. Ця жінка у віці стала «рятівницею» для головного героя оповідання, бо саме вона й привела його додому, до матері й батька.

Василько побачив заплакані очі матері, з її слів зрозумів, що його шукали цілу ніч і вже подумали, що він втопився. Докори сумління переповнювали душу малого вітрогона: «Я слухаю, що мати розказує бабі, та

й постеріг, якого я клопоту та жалю завдав матері та батькові. Мені стало якось ніяково. Я не знав, де й очі діти, та все дивився собі під ноги, замазані гряззю» [41, с. 19].

Цей епізод із життя Василька став для нього повчальним. Він відразу подорослішав, зрозумів, що приніс хвилювання і неспокій близьким людям. Але недовго тривав спокійний спосіб життя, адже «налинули на ганку голуби дзьобать просо. Я побіг в стайню, заглянув у кошіль, дивлюсь – голуби знесли. Я став такий радий, що зараз забув і про місток, і про собак, і проо гадюк, як усяке лихо забувається на світі» [41, с. 20].

Таким чином, оповідання «Вітрогон» відображає чарівність і невинність дитинства через очі головного героя Василька. Через це читач має змогу побачити, як виглядало життя в сільській місцевості в минулому, зокрема, які розваги мали діти та які пригоди траплялися з ними. Це оповідання – це не лише розважальна історія, але й нагадування про важливість дитинства як незабутнього та магічного часу в житті людини.

2.2. Риси реалізму в повісті-хроніці «Микола Джеря»

Визначним твором в українській класичній літературі II половини XIX століття є повість «Микола Джеря». Перший варіант цього твору під назвою «Наймит Яріш Джеря» написаний десь у 1867 – 1873 роках. Другий варіант під назвою «Микола Джеря» був написаний у 1876 році і вперше надрукований у журналі «Правда» за 1878 рік.

Робота над ідейно-художнім вдосконаленням повісті «Микола Джеря» тривала протягом значного часу. Найсуттєвіші зміни були внесені автором у видання 1909 року, що свідчить про еволюцію його ідейних і художніх підходів.

Сюжетна структура повісті чітко поділяється на чотири частини, які взаємопов'язані єдиним ідейним задумом. У перших двох розділах, на тлі мальовничих описів природи, зображено побут кріпосної родини, кохання і

шлюб Миколи з наймичкою Нимидорою, смерть старого Джері, а також помсту та втечу бурлаків від пана Бжозовського.

У розділах третьому-шостому висвітлюються поневірвання бурлаків-вербівчан: їхня праця на цукроварні, перебування у промисловому місті, виснажливий шлях до Бессарабії та наймитування у отамана Ковбаненка. У цих частинах автор зосереджує увагу на розкритті образу головного героя – Миколи Джері.

У сьомому розділі здійснено художнє відтворення аспектів життя Нимидори та її старої матері. Автор майстерно висвітлює страждання знедоленої кріпацької родини, змальовує глибокі соціальні злидні, а також символічні сни-видіння фізично і морально виснаженої Нимидори, що набувають пророчого характеру, натякаючи на наближення народної помсти.

Восьмий розділ виконує роль своєрідного підсумку драматичного і насиченого подіями життя Миколи. Попри виснаження фізичних сил, герой залишається духовно незламним і повертається додому. Таким чином, у кожній із зазначених частин автор органічно порушує та розв'язує певну суспільно значущу проблему, тісно пов'язану з центральною ідеєю твору [17].

Повість «Микола Джеря» характеризується гармонійною композиційною структурою, в основі якої лежить принцип контрасту та протиставлення. Цей підхід автор послідовно застосовує під час розкриття характерів персонажів, опису природи та побудови ситуацій.

У творі глибоко відображено соціальні суперечності між закріпаченими селянами та поміщиками, бурлаками і промисловцями, а також висвітлено боротьбу селян за свої права в умовах нових форм експлуатації, що виникли після селянської реформи 1861 року. І. Нечуй-Левицький засуджує кріпосницьку систему, яка завдавала людині як фізичних, так і моральних страждань, а також жорстоку експлуатацію в промисловій сфері та на риболовецьких промислах.

У повісті автор майстерно зображує не лише безправне становище українського народу, але й його опір свавіллю, гніту та соціальній несправедливості. Як зауважив Іван Франко, «історія всього українського селянства в ту важку епоху написана в одному широкому образі – образі Миколи Джері».

У творі представлено своєрідний художній літопис життя головного героя, який поступово проходить шлях особистісного зростання, зміцнення характеру та формування його як незламного протестанта. Микола характеризується як працьовита й розумна особистість, обдарована численними талантами: він вміє читати, малювати, грати на скрипці та гарно співає. Одруження з Нимидорою стає для нього поштовхом до осмислення власної долі. Герой прагне забезпечити щастя дружині та мріє, щоб їхня праця приносила користь їм обом, а не служила пану. Відчуття безвиході в умовах кріпосного стану стає рушійною силою для формування в Миколи рішучості до протесту та активних дій. Символічним є епізод, коли, відпрацювавши панщину, Микола разом із батьком іде жати власне жито, ігноруючи наказ осавули брати участь у «згінних» днях [17].

Таким чином, зав'язується соціальний конфлікт між кріпаком Миколою Джерею та поміщиком і осавулом. Поміщик карає Миколу, його дружину, батька. У героя наростає протест, ненависть до гнобителів: «У Миколи запеклося серце, а в душі заворушилася думка помститися за себе, за батька, за Нимидору» [41, с. 200]. Дедалі більше непокоять його думки про соціальну нерівність, що «...одним дано панство, й степи, й лани, а другим...важку працю, бідність та трохи не торби»[41, с. 205]. Не вірить Джеря і в Бога, вважаючи, що якщо він є, то це Бог панський, бо він усе віддав панам, а бідним – нічого. Не знаходить він відповіді на свої домагання й у псалтирі, який «здався йому темнішим од темної ночі» [41, с. 207].

Микола не мириться зі своїм становищем, не кориться поміщикові, бунтує, знову виступає на захист кріпаків, підбурює односельчан не йти жати до пана. Разом із своїми однодумцям він мстить осавулі за доноси і наклепи.

В особі Миколи Джері поміщик починає бачити не тільки бунтаря, а й свого особистого запеклого ворога. Він твердо вирішив віддати героя та його союзників у солдати. Жадоба свободи перемагає: «Піду з села, – говорить Джеря, – бо тяжко мені жити; піду в ліси, піду в степи, піду в пуші й на гострі скелі, а панщини таки робити не буду і в москалі не піду. Піду втоплюсь, об камінь розіб'юся! Нехай звірі розшарпають моє тіло, а я все-таки втечу. Все одно мені пропадуть» [41, с. 211].

Заграва від палаючих панських скирт, що супроводжувала втікачів, немов віщує прийдешнє селянське повстання. Відповідно, втеча від поміщика – типове явище того часу. Це була своєрідна форма протесту, один із видів заперечення кріпосницької системи. Жодні випробування на сахарнях не зломили волелюбної бунтарської вдачі Миколи. Саме він протестував і бурлаків закликав не миритись з несправедливими порядками.

У творі з логічною послідовністю висвітлюється процес пробудження ненависті в героя, Миколи Джері, до гнобителів. Детально розкрито психологічні зміни, які відбуваються у його свідомості внаслідок протистояння з ворогами. Автор ретельно аналізує формування світоглядних позицій героїв через їхній досвід і взаємодії.

Образ Миколи Джері постає як правдивий і багатогранний портрет селянина-бунтаря. У ході сюжетного розвитку герой демонструє еволюцію свого характеру та поглиблене розуміння суспільних проблем. Ставши бурлакою, Микола усвідомлює складність соціального життя і несправедливість класових відносин. Його конфлікти з гнобителями, представленими як євреї, шляхтич Бжозовський та українець Ковбаненко, показують універсальність боротьби героя проти насильства і несправедливості. У цих змаганнях формується його волелюбний і незламний характер. Навіть у суді Джеря демонструє гідність і незалежність, що підкреслює його внутрішню силу і переконання.

Довгі роки тяжкого життя не зламали Миколу, і після реформи він палко виступає проти насильства. Він викриває шахрайські вчинки волосного

голови і домагається, що того знімають з посади: «Нехай знає, що громада – великий чоловік» [41, с. 232]. Герой закликає селян не брати поганих земельних наділів, не засівати їх, пропонує домогтися повернення громадських садків, які привласнив пан. За бунтарство Миколу посадили у в'язницю. «От тобі й воля! – обурюється Джеря. – От тобі й вернувся до господи» [41, с. 236].

Як письменник-реаліст І. Нечуй-Левицький правдиво відобразив пореформені утиски. В образі Миколи Джері втілено типові риси національного характеру, великі духовні сили українського народу. І. Франко писав: «Микола Джеря хоч кріпаком родився, був однако з тих людей, котрим ціле життя воля пахне, був з тих здорових натур, що скоріше вломляться, а зігнути не дадуться» [41, с. 229]. Автор майстерно розкриває внутрішній світ свого героя, показує його сильну вдачу, непримиренність до всякого гніту та експлуатації, незламність у боротьбі проти соціальної неправди.

Велике співчуття викликає у читача образ Петра Джері. Жорстока панщина, постійне недоїдання передчасно надломилі його сили, а безправне життя зробило його боязким і покірним. Петро Джеря – типова жертва кріпосницької системи.

З числа бурлаків автор виділяє образ Петра Кавуна, який вдачею схожий на Миколу Джерю. Він так само непримиренний до кріпосницького гніту, ненавидить поміщиків та промисловців і стає на шлях боротьби проти них. Решту однодумців Миколи характеризує спільність інтересів та переживань у боротьбі проти гнобителів.

Використавши літературні традиції Т. Шевченка, І. Нечуй-Левицький створив глибоко реалістичний образ Нимидори, уособивши в ньому трагічну долю жінки-кріпачки [17].

Гірка сирітська доля Нимидори. Ще в дитинстві вона зазнала тяжкого наймитського кріпацького життя. Убогим і безправним було її дівування. Невільно було їй навіть виходити заміж за Миколу. Її пан не дозволяв брати

шлюб, аж поки якийсь парубок з його села не одружиться на вербівській дівчині. Вийшовши заміж, Нимидора сподівалася на щастя. Проте становище не змінилося. Як і раніше, вона була залежна від жорстокого пана та його осавули. А незабаром їй довелося назавжди розлучитися з чоловіком. Таким чином, кріпаччина руйнує родину, позбавляє людей щастя бути разом. Нимидора бідує й глибоко переживає, чекаючи повернення Миколи. У важких умовах ростить вона дочку Любку.

Як і Микола Джеря, Нимидора – людина високої моралі. Вона чесна, благородна. Жорстоке життя передчасно зломило її: «Вона вмерла безталанною, як і родилась безталанною» [41, с. 233]. Таким чином, образ Нимидори є одним із кращих жіночих образів в українській класичній літературі другої половини XIX століття.

В іншому плані зображено дочку отамана Ковбаненка Мокрину, яка не зазнала нужди і горя, жила в достатках. Як і Нимидора, вона теж наділена типовими рисами української дівчини, оспіваними в народних піснях. Краса і вдача Миколи ваблять Мокрину. Вона палко закохується в нього. Але образ цієї «дівчини-горлиці» будить у бурлаки спогади про Нимидору і завдає йому тільки жалю.

Пишна краса природи, майстерно змальований письменником нічний пейзаж бурхливого моря, панорама озера цілком відповідають настроям закоханої Мокрини і різко контрастують з важким психологічним станом Миколи. Образ Мокрини допомагає читачеві ще глибше пізнати високу моральну чистоту, стійкість і незламність характеру головного героя повісті – Миколи Джері.

Реалістично змалював І. Нечуй-Левицький образи визискувачів-поміщиків, подаючи їх у сатиричному плані. Характерний образ Бжозовського – типового деспота, що жорстоко карає своїх кріпаків. Він видумав «згінні» дні, змушуючи селян весь час працювати на себе. Найбільш ненавидить він Миколу Джерю, вважаючи його своїм найнебезпечнішим ворогом. Цей гонористий шляхтич ніяк не може забути бурлацької помсти,

він завжди відчуває на собі кріпацькі кулаки і аж до самої реформи переслідує втікачів.

У різкому, негативному плані подано образи промисловців, зокрема посесора Бродовського, який створював нестерпні умови для заробітчан, жорстоко експлуатував їх.

Письменник правдиво змальовує картину паразитичного життя експлуататорів і важке становище заробітчан, жорстоку експлуатацію, надмірні штрафи, незаконні відрахування та недоплату, що викликали робітничі зворушення. Проте І. Нечуй-Левицький не розкриває зародження політичної свідомості заробітчан, усвідомлення ними потреби боротьби за свої права, показує бурлаків у боротьбі тільки за поліпшення свого економічного становища.

Образ отамана Ковбаненка виділяється з-поміж експлуататорів тим, що він не завжди виявляє притаманні йому риси хижака. Проте він мало чим відрізняється від інших експлуататорів.

Кожна художня деталь твору має активне композиційне навантаження. В яскравих образах відтворено навколишній світ. На фоні чарівної природи села Вербівки письменник зобразив нестерпне життя кріпаків. Мальовничі пейзажні картини виступають різким контрастом до безправного життя селян. У суворих картинах палаючого поміщицького добра передано різноманітні кольори; точно відтворено мальовничі картини бурхливого Чорного моря, його лиманів та озер [17].

Таким чином, пейзажі в повісті «Микола Джеря» допомагають розкрити образи позитивних героїв і показати експлуаторську суть гнобителів.

Твір написано народною мовою. Устами головного героя та інших персонажів твору автор часто перефразовує народні пісні, збагачуючи літературну мову перлами народної поезії. Досить вдало митець користується прислів'ями та приказками. Майстерно створені діалоги є засобом для

розкриття характерів персонажів. Події в творі розгортаються послідовно й наростають динамічно.

Повість «Микола Джеря» була новаторським твором. І. Нечуй-Левицький уперше в українській літературі створив у ній багатогранний образ позитивного героя – виразника народних дум і прагнень. «Високе почуття людської гідності, – зазначав О. Білецький, – непримиренність по відношенню до всякого насильства, глибока моральна чистота, здорове, вільне від забобонів сприйняття життя – все це якості, які й ми високо цінімо в людській особистості...» [9, с. 8].

Таким чином, враховуючи вище зазначене, можемо говорити, що повість «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького є етапним твором у розвитку української прози, в становленні соціально-побутової повісті. Можна виділити низку реалістичних рис у ньому:

- деталізація описів місця подій, що є важливими для розуміння ідейного навантаження твору;
- новаторський підхід до зображення теми бунтарства. Письменник зобразив послідовно і яскраво бунтаря-селянина, який не лише піднявся проти поміщика-кріпосника, а й протестував проти антинародних законів;
- алегоричність оповіді, образів, деяких художніх деталей у творі;
- значну увагу приділено портретним характеристикам персонажів, акцентування уваги на деталях зовнішності, що є важливими в ідейному усвідомленні змісту твору. Використання гармонії кольорів, цільного життєрадісного колориту;
- соціальна диференціація суспільства, проаналізованого митцем;
- обмежена кількість дійових осіб і подій, що є граничною стислістю як однією з сюжетно-композиційних особливостей твору;
- відсутність заплутаних інтриг, несподіваних поворотів;

- майже стороння позиція автора, оскільки він намагається не втручатися в розвиток подій, рідко висловлює власні міркування з приводу тих чи інших явищ.

2.3. Українська ментальність, гуманістичні традиції народного побуту й моралі в соціально-побутовій повісті-хроніці «Кайдашева сім'я»

Соціально-побутова повість «Кайдашева сім'я» є одним із кращих творів світової літератури, в якому реалістично відображено життя пореформеного села з усіма його суперечностями, породженими несправедливим суспільним ладом

У 1878 році І. Нечуй-Левицький закінчив роботу над повістю «Кайдашева сім'я», і її було опубліковано у львівському часописі «Правда». Твір ґрунтується на конкретному історичному та етнографічному матеріалі. Події відбуваються в знайомих письменникові місцях – на Богуславині, в селі Семигори. Він згадував: «Я роками виходив і виїздив місця, де народжувались, росли й важко робили, кохались і множились герої моїх оповідань і повістей. Коли пишу, їх обличчя завжди стоять переді мною. Їх болі і зітхання, темність і горе крають мені серце» [17].

Ще до початку друку повісті в газеті «Правда», Іван Нечуй-Левицький розпочав заходи щодо отримання дозволу на її публікацію в Російській імперії. Однак процес був ускладнений через перепони, встановлені царською цензурою. Лише у 1886 році дозвіл на друк було отримано за умови вилучення окремих фрагментів тексту автором. Унаслідок цього в 1887 році в Києві було опубліковано видання повісті, що містило значні цензурні вилучення, авторські редакції та скорочення. Зокрема, були змінені і скорочені вступна та завершальна частини твору. Тексти наступних прижиттєвих видань повісті (1894 і 1906 років) майже повністю повторюють зміст редакції 1887 року.

Відомо, що прототипами Кайдашів була родина Мазурів із села Семигори, яка була відома на весь повіт своїми постійними сварками, бійками та колотнечами. Членів цієї родини автор увиразнив у типових образах українських селян і показав, за словами літературознавця В. Панченка, «людей, які не сміються», «оскільки вони – учасники великої родинно-побутової війни, якій не видно кінця» [43, с. 27]. У 1993 році за повістю був знятий фільм кінооб'єднання «Консорціум Козак».

Складається повість із дев'яти розділів, кожний із яких – це яскравий побутово-родинний малюнок. Розповідь іде від імені автора і відзначається особливим характером гумору, схожим на гоголівський. Своєрідною є композиція цього твору саме тим, що в ньому особливо важливого значення набувають діалоги.

За жанром – це реалістична соціально-побутова повість-хроніка, оскільки:

- однолінійний сюжет, достатня кількість героїв, тривалий проміжок часу;
- хронологічний опис подій життя родини Кайдашів;
- опора на реальні події та реальних мешканців с. Семигори;
- змалювання життя селян після скасування кріпацтва 1861 року;
- розкриття тогочасних соціальних проблем на тлі побуту родини Кайдашів.

Тема – життя українського села в пореформену добу на прикладі однієї родини. Ідея – критика окремих вад тогочасного панівного суспільного ладу, які спотворювали людські почуття і взаємини, інтереси і прагнення; засудження егоїзму, жорстокості і дріб'язковості в стосунках із людьми, висловлення суме за людину, її самоприниження і занепад; мотив національної самокритики, що переходить у мотив сорому та вболівання за український світ.

Основними проблемами повісті є проблеми добра і зла, батьків і дітей, кохання і сімейних стосунків, людської гідності і свободи, злиденного життя

селян, їх темноти, неосвіченості, руйнування патріархального укладу, виховання і народної моралі, авторитету в громаді та самореалізації.

У літературному творі відображено побут і звичаї українського селянства регіону Надросся, зокрема повсякденне життя родини Кайдашів у період після скасування кріпосного права. Основою конфлікту виступає боротьба за власність на землю, яка проявляється у суперечках за клопоть поля, садибу та стару грушу, що росла на межі. Послідовність комічних подій у тексті поступово формує доволі сумну картину існування родини Кайдашів, які марнують свої сили та здоров'я на безглузді конфлікти та сварки.

Повість насичена яскравими персонажами, типовими для української дійсності того часу: Омельком і Марусею Кайдашами, їхніми синами Карпом і Лавріном, а також невістками Мотрею та Мелашкою, поряд із іншими другорядними героями.

Автор у своїй повісті не лише відобразив найкращі риси простих людей, але й піддав осмисленню негативні явища, спричинені соціальною реальністю пореформеної доби. Цей твір можна розглядати як епопею життя українського села перших десятиліть після селянської реформи 1861 року. У ньому відтворено побут української родини в умовах змін, викликаних скасуванням кріпацтва. На основі комічних сцен із життя родини Кайдашів автор створює реалістичну, проте глибоко трагічну картину селянського життя, що характеризувалося темрявою, сформованою багатовіковим панщинним гнітом, а також роз'єднаністю, породженою новими капіталістичними відносинами.

Дія, тло повісті – Богуславщина: Семигори, Біївці, околиці Богуслава. На початку твору подається опис пейзажу – хати і подвір'я Кайдашів: «Недалеко від Богуслава, коло Росі, в довгому, покрученому яру розкинулось село Семигори. Як в'ється гадюкою між крутими берегами, між зеленими терасами, од яру на всі боки розбіглись, наче гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в лісах» [42, с.19].

Охарактеризуємо образи головних персонажів у творі. Про Омелька Кайдаша розповідається в основному в першому і сьомому розділах повісті. Його портрет автор змальовує так: «Його голова стала сива, аж біла, тільки брови чорніли на широкому блідому лиці та темні очі блищали, неначе в ямках, глибоко запавши під бровами» [42, с. 155].

Кайдаш насамперед – працююча людина: «Батько все сидів на ослоні та майстрував...Сини пополуднували й пішли до роботи, а старий Кайдаш усе працював» [42, с. 96]. Він був добрим стельмахом, прожив довге і тяжке життя. Своїм трудом стягся на господарство, збудував простору хату, яка «потонула в старому садку», виростив синів.

Позитивним слід уважати і прагнення Кайдаша принизити суперечки в хаті, прагнення до того, щоб не розбилася родина. Коли Карпо вирішив ділитися, батько його застерігає: «Гляди, щоб навпісля не жалувався. Ми робили в гурті однією худобою, а ти знаєш, що в гурті каша їється, а гуца дітей не розгонить» [42, с. 97]. Він любив своїх дітей і онуків.

Омелько Кайдаш зазнав значних страждань у період кріпацтва, який завдав йому глибоких травм і суттєво вплинув на його життя. Наслідком цього стало формування в нього темної, забобонної і покірної вдачі, яка визначила ставлення героя до власної долі. Через ці риси характеру та пристрасть до алкоголю, яка сформувалася під впливом несприятливих соціальних умов, Омелько втратив авторитет у власних синів, що проявляється в їхньому зневажливому ставленні до нього. «...З горя сливе щодня вертався ввечері з шинку додому» [42, с. 138]. Надмірне пияцтво привело його до загибелі – і саме у воді, якої все життя боявся. Таким чином, Кайдаш – жертва панівного суспільного ладу, який скалічив його не тільки фізично, але й морально.

Сини Омелька Кайдаша Карпо і Лаврін успадкували від батька працюючість, турботу за свою родину, інтереси дрібного власника. Зовні вони також схожі на батька: «обидва високі, рівні станом, обидва довгообразі й русяві, з довгими тонкими, трошки горбатими носами, з рум'яними

губами» [42, с. 165]. Це те, що їх об'єднує. Але натомість кожен із них постає перед читачем чітко окресленою індивідуальністю.

Старший син Карпо з виду був суворий і непривітний: «Гострі темні очі були ніби сердиті» [42, с. 166]. У поводженні він був упертий, гордий, не любив нікому кланятись, навіть рідному батькові: «В нього була тільки пара волів, і як треба було спрягтися під плуг, він ніколи не просив волів у батька, а напитував супряжичів між чужими людьми» [42, с. 167]. Ці риси, очевидно, були помічені у волості, і його обрали за десяцького. Дружину він хоче мати таку, щоб була «робоча та проворна та щоб була трохи куслива, як мухи в спасівку» [42, с. 169].

Лаврін, навпаки, був лагідної вдачі. У нього приваблива зовнішність: «Лаврінове молоде довгасте лице було рум'яне, веселі, сині, як небо, очі світилися привітно й ласкаво» [42, с. 169]. Юнак вирізнявся жартівливістю, дотепністю та життєрадісністю. Він сприймав навколишній світ крізь призму добра, виявляв глибоку повагу до людей, відчував захоплення природою та мав витончену ліричну натуру. Лаврін був наділений чутливою душею, здатною глибоко сприймати красу та ніжність, а також володів мистецтвом гри на сопілці. Наприклад, так він говорить про свої почуття Мелашці: «...як побачив я тебе над водою, то неначе з криниці погожої води напився» [42, с. 171].

З часом Лаврін перетворюється на типового дрібного власника, егоїстичного та егоцентричного, як і інші члени його родини. Він втягується в конфлікти, переймає поведінку Карпа у ставленні до батька та виявляє неповагу до сусідів. Після одруження й прагнення забезпечити власний добробут, Лаврін стає жорсткішим у взаєминах з іншими. Його грубість і нетактовність у ставленні до батьків проявляється не менш яскраво, ніж у Карпа. Колись дотепна та жартівлива мова Лавріна з часом набуває грубих і сварливих тонів. Таким чином, І. Нечуй-Левицький через образи братів демонструє типових дрібних власників – представників першого покоління селян, що сформувалися після скасування кріпацтва.

Образ Марусі Кайдашихи є, мабуть, найбільш індивідуалізований серед жінок. Письменник спочатку змальовує портрет Кайдашихи, а потім розкриває її внутрішній світ, поведінку, вчинки. «Вона була вже не молода, але й не стара, – говорить автор, – висока, рівна, з довгастим лицем, з сірими очима, з тонкими губами та блідим лицем» [42, с. 184].

У літературному творі письменник-реаліст зобразив багатогранність образу Кайдашихи, акцентуючи увагу не лише на її негативних рисах. Зокрема, він підкреслив її працьовитість, кулінарну майстерність та любов до дітей. Кайдашиху запрошували до представників духовенства і шляхти як куховарку на такі урочистості, як весілля, хрестини та церковні свята. Довготривале перебування в середовищі панів сприяло формуванню у неї певних рис поведінки, запозичених із цього кола.

Показуючи, як вона наслідує панів у ставленні до невісток, автор не дарма вживає таке влучне порівняння: «Вона стояла над душею у Мотрі, наче осавула на панщині, а сама не бралась і за холодну воду» [42, с. 195]. Перехід від лицемірства та улесливості до проявів гніву є характерною рисою, яку Кайдашиха успадкувала від панів. Основною причиною конфліктів у творі також виступає ця героїня. Під час суперечок вона неодноразово опинялася у ситуаціях, які мали як трагічний, так і комічний характер. У її образі, що втілює егоїзм і сварливість, розкрито моральний занепад людини, спричинений умовами дрібновласницького існування, духовною темрявою та постійною ворожнечею.

Ще один жіночий образ у повісті – образ Мотрі. Вона розумна, вродлива і чепурна. Фізично здорова, любила працювати. «Діло ніби горіло в Мотриних руках, – каже автор, – Вона оджимала плаття і разом поралася коло печі» [42, с. 176]. Довгий час вона змовчувала свекрусі, виявляючи свою чемність. І лише тоді, коли відчула себе господинею, а не наймичкою в Кайдашів, її терпець увірвався: «Я на батька не кричала ніколи, а в вас мусиш кричати, коли робиш на всю сім'ю сама» [42, с. 175]. Захищаючи свою людську гідність, Мотря далі все більше втрачає почуття міри. Вона стає

сварливою і жорстокою людиною, яка в сімейних суперечках не зупиняється ні перед чим. За це від свекрухи вона одержала прізвисько «бендерська чума». Після трагедії з оком Кайдашихи селяни кепкували з Мотрі, як з лютої жінки. Коли обрали Карпа десяцьким, то дехто жартома радив обрати Мотрю, а інші казали: «Не можна, вона повибиває всім бабам очі» [42, с. 193].

Мова Мотрі також відрзнялася грубістю, була сповнена образливих слів і лайливих дотепів. Наприклад, відчуваючи свою зверхність над Мелашкою, вона і розмовляє з нею нечемно й образливо: «Не мети до порога, бо візьму тебе за шию, як кішку, та натовчу мордою в сміття...» [42, с. 197]. Часто своїми словами героїня намагалася не тільки образити, а ще й викликати на суперечку Кайдашиху.

Отже, в образі Мотрі І. Нечуй-Левицький підкреслив жорстокість, егоїзм, до якого доводять здорову, енергійну людину, дріб'язкові вузькі інтереси, постійні сутички за приватну власність характерні для приватновласницьких законів. В інших умовах вона могла б бути іншою.

Мелашка в порівнянні з іншими героями має найбільше позитивних рис. Протягом усього твору автор співчуває героїні, змальовує її привабливими, теплими барвами.

На відміну від Мотрі, Мелашка походить з убогої родини, для неї навіть звичайна простора хата Кайдаша здалася раєм: «Тиждень прожила Мелашка у свекровій хаті, як у раю. Після вбогої батьківської хати вона ніби ввійшла в панські покої» [42, с. 154].

Письменник, майстер портретної характеристики, так змальовує вигляд Мелашки: «Дівчина була невеличка на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгообраза, повновида, з тонким носиком. Щоки червоніли, як червонобок і яблука, губи були повні та червоні, як калина. На чистому лобу були ніби намальовані веселі тонкі чорні брови, густі-прегусті, як шовк» [42, с. 153].

У поведінці та мовленні Мелашки підкреслюється привітність та лагідність. Письменник говорить, що дівчина була «з поетичною душею, з ласкавим серцем. Часом вона в своїй розмові несамохіть вкидала слова пісень» [42, с. 152]. Кохаючись у народних піснях, Мелашка і сама розмовляє пісенно.

Контрастом до цього зображені умови, в яких виросла Мелашка. Щоб показати бідність Балашів, І. Нечуй-Левицький подає такі деталі, як похилена стара хата, купа дітей, біля яких треться обстрижена від голови до самого хвоста кішка. Тяжке життя випало на долю Мелашки і в свекрухи, яка поводить з нею, мов з наймичкою, а «словами б'є гірше, ніж кулаками» [42, с.167]. Свекруха не пускала її навіть у неділю на побачення з батьками, дівчина відчувала себе в неї невольницею.

Спокійна вдачею, молода жінка терпляче зносить всі образи від свекрухи і Мотрі: «в хаті гризла свекруха, в сінях на дворі стерегла її Мотря» [42, с. 167]. Потрапивши до Києва, Мелашка вирішує залишитися там, щоб пожити на волі, хоча тяжко переживає розлуку з чоловіком. Ця невдала втеча закінчується тим, що Мелашка повертається в родину сварливої Кайдашихи і починає навчатись у неї грубої поведінки з людьми. Але й тепер, в умовах родинної колотнечі, вона далеко стриманіша, ніж Мотря. Автор продовжує милуватися нею й порівнювати з калиною.

Поступово молода жінка переймає звички, лайливу мову, грубість, що панували в сім'ї Кайдашів. На прикладі образу Мелашки письменник показав, як умови панівної дійсності нівечать душі гарних людей, роблять їх жорстокими егоїстами.

Отже, в реалістичному зображенні життя героїв письменник майстерно поєднує комічне і трагічне. Крізь сміх над зображуваними явищами відчуються сльози. Показуючи своїх героїв у сатиричному чи комічному плані, він не виносить їм вирок, а прагне виправдати негідні риси людей.

Внутрішній світ своїх персонажів, їх характери, звички, вдачу письменник показує найчастіше у майстерно побудованих діалогах.

Більшість їх є гумористично-сатиричними. Мова емоційна, наснажена, справді народна.

Описи картин природи, умов та обставин, за яких діють персонажі, теж виконують важливу функцію в композиції твору. Широко використовує митець народні прислів'я, приказки, народний гумор, який допомагає глибшому художньому розкриттю образів твору. Мова повісті – образна й високохудожня, пересипана перлами з народної творчості, причому від ліро-епічного складу автор часто переходить до сатиричної манери розповіді.

Виходячи із вище викладеного, можемо зробити висновок, що твір І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» є соціально-побутовою повістю, реалістичним твором, оскільки:

- правдиво, об'єктивно й усебічно відображає дійсність, типові характери в типових обставинах; відтворює життя у формі самого життя;
- зображуються соціальні процеси та явища в пореформеному селі другої половини ХІХ століття, їх вплив на свідомість селян;
- змальовуються деталі життя, побуту, звичаїв українського села.

Висновки до розділу 2

У проаналізованих творах І. Нечуя-Левицького відмічається актуальна тематика: дитинство, доля дитини в родині та суспільстві, життя пореформеного села, стосунки в родині. Письменник реалістично відображає тяжке життя пограбованого реформою селянства, показує жорстоку експлуатацію заробітчан на фабриках і промислах. Він митець відтворює тогочасну дійсність, майстерно змальовує яскраві і повчальні картини життя різних суспільних верств українського народу.

В оповіданні «Вітрогон» письменник-реаліст розкриває один епізод із життя дитини-підлітка, описує його поведінку в екстремальних умовах, розкриває внутрішні порухи душі хлопчика. І.Нечуй-Левицький наголошує

на тому, що в будь-якому випадку в дітей має бути дитинство, адже це радісна пора розваг, бешкетування, яскравих поглядів на світ та оточуючих. Навіть помилки дитинства, на думку митця, сприймаються не так загострено та болісно, як це відбувається в дорослому житті.

Життєвою правдою, переконливістю та високою художньою майстерністю відзначаються твори письменника: «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я». У них було розкрито уміння митця поєднувати душевний світ, коло понять та уявлень героїв з характером зображуваних явищ природи. Створюючи образи Миколи Джері, Омелька Кайдаша, Кайдашихи, Карпа та Лавріна, їхніх дружин письменник майстерно зображує внутрішній світ людини, її духовну сутність. Причому робить він це своєрідним шляхом – через змалювання зовнішності та великої кількості побутових деталей, які, зрештою, дають повне уявлення про психологію персонажів.

Акцентуючи увагу на родині Кайдашів, І. Нечуй-Левицький розкриває характер взаємовідносин усередині родини, показує вплив соціальної дійсності на життєвий вибір, уклад та спосіб життя, ставлення до світу представників незаможних верств населення.

У повісті «Микола Джеря» І. Нечуй-Левицький створив високохудожній образ позитивного героя, бунтаря проти несправедливого суспільного ладу, показав трагічну долю жінки в умовах кріпосництва й капіталізму, відобразив глибокі суперечності й конфлікти між героями, розкрив особливості характерів дрібних власників.

РОЗДІЛ III.

ДИДАКТИЧНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОЗИ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО В ЗЗСО

3.1. Стан досліджуваної проблеми в шкільній практиці

Сучасна шкільна освіта орієнтована на процеси гуманізації та гуманітаризації навчального процесу. Її ключовою метою є сприяння розвитку самостійності, творчих здібностей учнів та формування їхньої унікальної індивідуальності. Особливого значення набуває завдання формування духовно розвиненої особистості, яка є свідомим громадянином України, що володіє високим рівнем культури, моральними принципами та національними ідеалами. У цьому контексті важливу роль відіграють уроки української літератури, адже твори художнього слова сприяють особистісному становленню учнів та допомагають у їхньому духовному самовизначенні.

На основі високохудожніх зразків вітчизняної літератури педагоги мають змогу розкрити особливості звичаїв, культурних традицій та національного характеру українців, сприяючи формуванню в молодого покоління патріотичних почуттів, національної гідності, честі та високих моральних якостей. Одним із ключових завдань методики викладання літератури є розвиток інтересу учнів до художніх творів, стимулювання прагнення до постійного поглиблення літературних знань, що сприяє осмисленню життя та духовному становленню особистості. Значний емоційно-виховний вплив на особистість, її почуття та переживання, здійснює проза.

Особливу увагу потрібно звернути на вершинні зразки українського класичного письменства, під впливом якого відбувалося формування не одного покоління здобувачів освіти. З-поміж відомих імен письменників-класиків на особливу увагу заслуговує І. Нечуй-Левицький – майстер

реалістичного письма, чия творчість пропонується укладачами чинних програм для текстуального вивчення.

Уперше здобувачі освіти знайомляться з творчістю І. Нечуя-Левицького в 5 класі. Так, за чинними модельними програмами у розділі «Світ дитини» разом із творами Б. Грінченка «Украла», О. Сайко «Гаманець», Г. Кирпи «Мій тато став зіркою» вивчається оповідання «Вітрогон». Протягом заняття п'ятикласники мають можливість ознайомитися з цікавими фактами з життя українського митця, розкрити особливості композиції та характер оповіді у творі, охарактеризувати образ Василька як втілення безтурботного дитинства. На опанування змісту твору відведено одна година. У результаті в підлітків мають бути сформовані відповідні предметні та ключові компетентності: учень/учениця слухає художній твір про дивовижний світ дитинства, коротку інформацію про життя і творчість його автора; вичерпно відповідає на запитання за змістом почутого повідомлення; стисло переказує зміст художнього твору; характеризує порушені в творі проблеми добра і зла, милосердя й прощення, морального вибору людини, формування характеру й світогляді юного героя; формулює тему та основну думку; формулює висновки на основі аналізу твору щодо майстерного розкриття духовного світу дітей, їхніх характерів і міжособистісних стосунків [37, с. 25]. У процесі опрацювання змісту твору п'ятикласники мають опанувати теоретико-літературні поняття: «зміст» і «композиція».

У 10 класі здобувачі світ поглиблюють свої знання про життєвий і творчий шлях І. Нечуя-Левицького і аналізують соціально-побутову повість «Кайдашева сім'я». У розділі, де пропонується вивчення творчості письменників-реалістів, на вивчення даного твору орієнтовано рекомендовано чотири години. Старшокласники виокремлюють риси реалізму в творі, аналізують одну із основних її проблем – взаємостосунки батьків і дітей, розкривають колоритні людські характери, досліджують українську ментальність, гуманістичні традиції народного побуту й моралі,

визначають засоби творення комічного. Їхній запас теоретико-літературними поняттями розширюється у зв'язку з опануванням дефініцій «реалізм», «соціально-побутова повість», «засоби змалювання комічного».

Відбувається теж формування низки предметних і ключових компетентностей: учень/учениця визначає жанр твору, коментує проблематику повісті, характеризує образи-персонажі, засоби їх ображення; порівнює образи дійових осіб; пояснює авторську позицію; виокремлює засоби комічного у творів, пояснює їхню роль [65, с. 12].

Отже, за чинними навчальними програмами творчість І. Нечуя-Левицького вивчається за принципом «від простого до складного» - від опанування змісту невеликого епічного твору (оповідання) до більш складного і більшого за обсягом (повість).

Проаналізуємо відповідність вимог програмового матеріалу змістові навчальної літератури. Так, у підручнику з української літератури для 5 класу (за редакцією Т. Яценко) запропоновано вивчення оповідання І. Нечуя-Левицького «Вітрогон». У рубриці «Читацький путівник» автори звертаються до читачки/читача з пропозицією прочитати розділ «Світ дитинства», оскільки дитинство – найщасливіший час у житті кожної людини.

У рубриці «Літературознавчий клуб» репрезентовано цікаві факти з біографії І. Нечуя-Левицького: розповідь про родину, причину появи псевдоніма, роботу над найбільш відомими художніми творами, сюжетно-композиційні особливості оповідання «Вітрогон».

У підручнику вміщено скорочений варіант тексту твору «Вітрогон». Логічно і доречно те, що автори навчального видання у рубриці «Поміркуймо» пропонують низку запитань і завдань різного спрямування – від найпростіших до творчих або творчо-пошукових. Наведемо приклади деяких із них:

- *Як ти вважаєш, чому Іван Нечуй-Левицький назвав оповідання «Вітрогон»?*
[73, с. 179]

- Знайди та виразно прочитай уривок, у якому описується сніданок у родині Василька. Якою була поведінка дорослих за сніданком? [73, с. 180]

- Із яким епізодом оповідання співзвучна картина А. Куїнджі «Дніпро вранці»? Зверни увагу на те, як художнику вдалося передати мить перед світанком, коли образи ще невиразні й тьмяні [73, с. 181]

Крім того відчувається тісний зв'язок літератури з життєвим досвідом п'ятикласників, оскільки, на нашу думку, здобувачів освіти краще сприйматимуть зміст оповідання, якщо буде простежено точки доторку між твором і пригодами з їхнього життя. З цією метою автори, наприклад, пропонують таке завдання: «Чи траплялися з тобою смішні історії під час розваг? А небезпечні? Розкажи про них» [73, с. 181].

Важливими є інші рубрики підручника: «Читай і досліджуй», «Підсумуй», «Читацьке дозвілля», оскільки в них простежується інтерактив підручника, відбувається апелювання до між мистецького контексту, розкривається тісний зв'язок літератури з іншими видами мистецтва. Відповідно, цікавими, з проблемним спрямуванням є завдання, вміщені в названих рубриках. Наприклад:

- Роздивися репродукцію картини М. Пимоненка «Вечоріє». опиши, що зображено на полотні [73, с. 182].
- Зверни увагу на постаті дітей. Як ти гадаєш, чи вони з однієї родини? За допомогою яких деталей художник відтворює їхні характери? [73, с. 182]
- Скористайся домашньою або іншою бібліотекою та знайди «Тлумачний словник української мови» і «Словник синонімів української мови». Дізнайся зі словників, що означає слово «вітрогон». Добери до нього синоніми [73, с. 183].

Отже, проаналізувавши підручник з української літератури для 5 класу можемо сказати, що його укладачі відповідно до вікових і психологічних особливостей учнів доцільно підібрали теоретичний матеріал, різні варіанти запитань і завдань, інтерактивні форми роботи.

Звернемося до навчальних видань із української літератури для 10 класу. У підручнику О. Авраменка вивчення літератури в 10 класі розпочинається зі знайомства з українською літературою другої половини ХІХ століття, зокрема з творчістю І. Нечуя-Левицького. Автор пропонує матеріал про життєвий і творчий шлях українського письменника-реаліста, інформацію про соціально-побутову повість, критичні відомості, що стосуються історії створення повісті «Кайдашева сім'я», її жанрової приналежності, ідейно-тематичного змісту, системи образів. Увесь теоретичний матеріал є науково доведеним, інформативно насиченим та літературно важливим.

Підручник насичений різноманітними завданнями, що спонукають старшокласників до активної роботи, залучення в творчо-пошуковий процес, усвідомлення своєї ролі дослідника, літературознавця. Цікавими є низка завдань:

- *Хто, на вашу думку, головний герой повісті «Кайдашева сім'я» – Омелько Кайдаш, Маруся, Карпо, Мотря, Лаврін, Мелашка чи взагалі родина Кайдашів? Аргументуйте свою думку [1, с. 42]*

- *Чому гумор і сатиру в повісті «Кайдашева сім'я» називають «сміхом крізь сльози»? [1, с. 42]*

- *Хто, на вашу думку, головний герой повісті «Кайдашева сім'я» – Омелько Кайдаш, Маруся, Карпо, Мотря, Лаврін, Мелашка чи взагалі родина Кайдашів? Аргументуйте свою думку [1, с. 42]*

У підручнику наскрізно простежується зв'язок літератури з іншими видами мистецтва, зокрема із живописом і кіно. Так, яскравим украпленням навчального видання є ілюстрації до повісті, зроблені художником А. Базилевичем. А через низку завдань для домашнього виконання авто підручника повертає здобувачів освіти до кіномистецтва, надаючи їм можливість не лише перечитати твір, а й передивитися художній фільм, знятий за його мотивами, і виконати низку завдань. Наприклад:

- Перегляньте фільм «Кайдашева сім'я» і підготуйте невелике повідомлення про майстерність екранізації однойменної повісті: утілення ідеї твору, переконливість характерів, гру акторів, позасюжетні елементи тощо [1, с. 42].

Підручник з української літератури (за ред. О. Слоновьовської) націлює на те, що старшокласники будуть вивчати твори, які потребують глибокого осмислення, навіть умовної причетності, своєрідного співавторства з письменниками. Одним із таких митців є І. Нечуй-Левицький.

Навчальне видання містить інформацію про життєвий і творчий шлях прозаїка, його дитячі, юнацькі, зрілі роки, сходження на літературний Олімп, становлення письменницької манери. Яскравим украленням до розкриття теоретичного матеріалу є фотоматеріал, яким насичений підручник. Інформація про повість «Кайдашева сім'я» подана деталізовано, повно, з акцентом на ключових моментах: творчій історії, прототипах, актуальності, жанру, сюжетно-композиційних особливостях, проблематики, системи образів, засобах комічного. На нашу думку, вся інформація є доречною і важливою для учнівського опанування нового літературознавчого матеріалу.

Зміст рубрик підручника «Діалог з текстом», «Діалоги текстів», «Мистецькі діалоги» налаштовують старшокласників на активну діяльність, крім читання художнього твору. Творчими, складними, інтерактивними, пов'язаними із іншими навчальними дисциплінами є завдання, що спроектовані в названих рубриках. Наведемо приклади деяких із них. Так, діалог із текстом передбачає відповіді на запропоновані запитання:

- Чи можна пробачити Кайдашисі, що вона всю роботу переклала на Мотрю? Як ви думаєте, чи виконувала б цю роботу Мотря, живучи окремо від свекрухи? [57, с. 42]

- Як ви ставитеся до того факту, що заможна Кайдашиха дозволила Лаврінові одружитися з убогою Мелашкою? Чи можемо ми сказати, що Маруся була хорошою матір'ю, хотіла синові добра і щастя? [57, с. 42]

- Як сприйняла Кайдашиха зникнення Мелашки? Чи зреагувала б так Мотря, якби пропала її невістка? Чи пішла б на пошуки? Про що це свідчить? [57, с. 42]

Рубрики «Діалоги текстів» і «Мистецькі діалоги» вказують на тісні міжпредметні та міжмистецькі зв'язки, оскільки через виконання запропонованих завдань здобувачі освіти наочно мають можливість простежити такі генетичні контакти. Наприклад,

- Пригадайте з курсу зарубіжної літератури твори, у яких порушується проблема батьків і дітей. Чим вона подібна до висвітленої І. Нечуєм-Левицьким у повісті «Кайдашева сім'я»? [57, с.42]

- Розгляньте картину В. Бараненка «Дівчина з характером». До якого з двох образів невісток старих Кайдашів можна використати цю ілюстрацію? [57, с. 42]

- Розгляньте ілюстрації до «Кайдашевої сім'ї» А. Базилевича. Які епізоди повісті відтворив художник? [57, с. 42]

Надійним помічником в осягненні художніх скарбів II половини XIX століття для десятикласників буде підручник В. Пахаренка. У рубриці «Реалізм» розміщено детальну інформацію про життя і творчість І. Нечуя-Левицького як одного із найбільш яскравих представників даного мистецько-літературного напрямку. Теоретичний матеріал репрезентує різнобічно обдарований творчий геній митця, знайомить здобувачів освіти з важливими аспектами його творчої діяльності. Детально представлено інформацію про соціально-побутову повість «Кайдашева сім'я».

Цінними є рубрики навчального видання: «Мистецький контекст», «Судження», оскільки їх матеріал виходить за межі програмових вимог і сприяє значному розширенню теоретичних знань, практичних умінь і навичок, кругозору підростаючого покоління. Роздуми провідних літературознавців, уміщені в рубриці «Судження», апелюють до внутрішнього світу реципієнта, сприяють аналітичному підходу здобувачів освіти до шкільного аналізу та інтерпретації художнього твору.

Відповідно «Мистецький контекст» націлює на розкриття питання зв'язку творчості І. Нечуя-Левицького з творами інших видів мистецтва, зокрема кінематографією.

Для перевірки рівня засвоєння нового матеріалу укладач навчального видання вміщує низку запитань у рубрику «Підсумовуємо вивчене». Наведемо деякі приклади:

- Назвіть ознаки побутово-просвітницького реалізму в «Кайдашевій сім'ї» [45, с. 31].
- Доберіть заголовки до кожного з розділів повісті [45, с. 31].
- Поміркуйте, завдяки яким композиційним особливостям «Кайдашеву сім'ю» легко поставити на сцені [45, с. 31].
- Чому гумор і сатиру у творі називають «сміхом крізь сльози»? [45, с. 31].

Таким чином, аналіз чинних програм і навчальних видань з української літератури в аспекті вивчення творчості І. Нечуя-Левицького дає можливість зробити певні висновки:

- відповідність програмового матеріалу змісту навчальних підручників;
- інформативна насиченість теоретичного матеріалу, що стосується місця і ролі І. Нечуя-Левицького в розвитку української реалістичної літератури II половини XIX століття та його соціально-побутової повісті «Кайдашева сім'я»;
- наявність запитань та завдань різного ступеня складності;
- міжмистецький контекст;
- наведення думок, роздумів, оцінок провідних літературознавців, що значно полегшує загальне усвідомлення та розуміння здобувачами освіти змісту програмового матеріалу або тексту художнього твору.

Відповідно, певні лакуни спостерігаються в частковій невідповідності змісту програмового матеріалу віковим та психологічним особливостям здобувачів освіти. На нашу думку, потребують урізноманітнення та уяскравлення завдання, які репрезентують міжмистецький контекст на уроках української літератури. Адже, поділяємо думку Н. Гоголь, що

«співдружність мистецтв на уроці літератури не тільки активізує педагогічний процес, а й сприяє виникненню інтересу в учнів до суміжних образотворчостей, прагнень до досягнення засобів творення образів у різних видах мистецтва, здійснення культурного розвитку юної особистості».

З огляду на все сказане, з метою більш ґрунтовного аналізу стану проблеми в шкільній практиці нами була проведено анкетування серед учителів української літератури м. Терни й Роменського району, у якому взяли участь 10 учителів-словесників, спостереження за роботою деяких учителів-практиків на уроках, присвячених життєпису й творчості І. Нечуя-Левицького.

Анкета для вчителів української літератури

- Чи вважаєте Ви достатнім представлений у чинних програмах зміст навчального матеріалу щодо вивчення життя і творчості І. Нечуя-Левицького?

- Які твори І. Нечуя-Левицького Ви б порадили ввести до шкільної програми для текстуального вивчення?

- Чи здатні старшокласники самотійно підібрати змістовну інформацію про митця й донести її однокласникам на уроці?

- Які труднощі виникають у старшокласників під час вивчення соціально-побутової повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»?

- Які допоміжні наочні матеріали ви використовуєте впродовж системи уроків, присвяченої життєпису й творчості І. Нечуя-Левицького?

- Які Ви використовуєте методи й прийоми роботи (у тому числі інтерактивні) на уроці з вивчення життя і творчості І. Нечуя-Левицького?

Зазначено, що всі респонденти вважають зміст навчального матеріалу щодо вивчення життя і творчості І. Нечуя-Левицького, представлений у чинних програмах, достатнім. Відповідно, на друге запитання, яке стосувалося творів митця, рекомендованих педагогами для включення до шкільної програми, відповіді не були надані.

На третє запитання анкети «Чи здатні учні самостійно дібрати змістовну інформацію про митця й донести її однокласникам на уроці?» усі опитувані дали стверджувальну відповідь.

На четверте запитання «Які труднощі виникають у старшокласників під час вивчення соціально-побутової повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»» лише 3 опитуваних (20 %) вказали на визначення й практичне знаходження жанрових ознак соціально-побутової повісті на уроках літератури, порівняльний аналіз образів персонажів твору, оскільки такий теоретичний матеріал, як правило, або поданий у шкільних підручниках, або наведений допоміжний критичний матеріал щодо цього. Більше труднощів викликає в учнів визначення рис критичного реалізму в творі.

На п'яте запитання «Які допоміжні наочні матеріали ви застосовуєте на уроках під час вивчення життєпису й творчості І. Нечуя-Левицького?» в умовах дистанційного навчання педагоги називають презентації, відео-та аудіозаписи.

На шосте запитання «Які Ви використовуєте методи та прийоми роботи (у тому числі інтерактивні) на уроках із вивчення життя і творчості І. Нечуя-Левицького?» учителі відповідали по-різному, назвавши різні види бесід (у тому числі інтерактивних), дискусію, творчі проекти, інтерактивні технології, проблемні запитання, «Мозковий штурм», «Метод прес», «Незакінчене речення» тощо.

Отже, результати аналізу анкетування, проведеного серед учителів української літератури, свідчать про активне застосування інноваційних методів і прийомів навчання на сучасних уроках, присвячених вивченню відповідної тематики.

Враховуючи результати аналізу програм, підручників, методичної літератури з досліджуваної теми, а також анкетування вчителів української мови і літератури, вважаємо необхідним розробити власні методичні рекомендації щодо вивчення творчості І. Нечуя-Левицького в сучасних закладах загальної середньої освіти.

3.2. Психолого-педагогічні передумови сприймання підлітками та юнаками прозових творів

У середніх та старших класах, на початковому і завершальному етапах формування літературної освіти, необхідно забезпечити здобувача освіти формуванням практичних навичок аналізу художніх творів незалежно від їхньої родово-жанрової приналежності. Учні повинні усвідомлювати значення та місце автора в історико-літературному процесі України, а також важливість його творчої спадщини для вітчизняної і світової літератури.

Оптимальним періодом для оволодіння вміннями шкільного аналізу художніх творів є 10–11 класи, що відповідає ранньому юнацькому віку, який, згідно з віковою періодизацією, є кризовим етапом із характерними інтенсивними психологічними змінами. Відтак перші практичні здібності роботи з текстом художнього твору відбуваються на уроках української літератури в середній школі.

У контексті особливостей функціонування освітнього процесу відомі психологи, зокрема І. Бех, О. Киричук, Г. Костюк та інші, акцентують увагу на вікових і психологічних особливостях учнів на кожному етапі навчання. Описані ними вікові зміни та внутрішні новоутворення відіграють засадничу роль у процесі аналізу художніх творів на уроках української літератури [4].

Розглянемо психологічні особливості здобувачів освіти середніх і старших класів. Однією з ключових характеристик цих вікових періодів є прагнення до самостійності та емансипації від контролю з боку дорослих, що нерідко стає причиною виникнення конфліктних ситуацій. Відчуття дорослості, як специфічне новоутворення самосвідомості, виступає структурним центром особистості старшокласника і поступово починає формуватися в середній школі. Воно проявляється у виявленні нової

життєвої позиції, усвідомленні себе як частини дорослого світу, прагненні до самовираження, а також до розкриття власного внутрішнього потенціалу [4].

Поведінкові особливості юнаків і дівчат цього вікового етапу орієнтовані на демонстрацію власних моральних цінностей, суджень, способів мислення та різних видів діяльності. Як зазначає І. Костюк, саме в період ранньої юності відбувається перенесення «морального вирішення всередину особистості». Їхня поведінка базується на індивідуальних принципах, що мають вирішальне значення для кожного здобувача освіти, та часто узгоджується з уявленням про «універсальний етичний принцип».

Психолог акцентує увагу на внутрішніх суперечностях, характерних для осіб аналізованих вікових періодів, та аналізує особливості їхньої моральної свідомості. У ній ригоризм і категоричність оцінок парадоксально поєднуються з демонстративним скептицизмом і сумнівами щодо обґрунтованості багатьох загальноприйнятих норм.

Початком нового етапу в розвитку мислення здобувачів освіти є здатність оперувати вербально сформованими гіпотезами. Як зазначав Ж. Піаже, приблизно до 15 років у підлітків формується гіпотетико-дедуктивне мислення, що включає здатність до абстрактного мислення, вміння висувати альтернативні гіпотези та аналізувати власні судження [54]. Таким чином, поступово розвивається здатність до аргументованого міркування, яка виступає основним інтелектуальним новоутворенням середнього та старшого віку.

Літературний розвиток учнів характеризується значним підвищенням активності читацького сприйняття, що стосується як епічних, так і інших літературних творів. Зростає інтерес до художньої форми, змісту, а також до особистості автора, що супроводжується прагненням розкрити контекст твору. Однак нерідко виникають ситуації, коли читач обмежується лише поверхневим розумінням змістово-фактичної інформації, що, відповідно [13, с. 176], «збіднює та викривляє аналіз і інтерпретацію твору» [13, с. 177].

Ефективність текстуального вивчення епічних творів значною мірою залежить від розвитку психічних процесів здобувачів освіти, зокрема творчої та відтворювальної уяви. Повноцінне сприйняття художнього твору можливе лише за умови достатнього розвитку цих якостей. Недостатній рівень відтворювальної уяви ускладнює здатність учня проникати в художню структуру твору, розуміти авторський підтекст і дотримуватися принципу єдності змісту й форми, що є базовим у шкільному аналізі літературних текстів. У результаті порушується логіка роботи над текстом, і значна частина структурних елементів твору залишається поза увагою читача.

У здобувачів освіти з розвиненою відтворювальною уявою спостерігається здатність аналізувати окремі компоненти художньої структури, проте їхнє сприйняття ще не характеризується інтегральністю та усвідомленням взаємозв'язку між цими компонентами [13, с. 177].

Підлітки та старшокласники з високим рівнем розвитку уяви демонструють здатність без труднощів сприймати зміст літературного твору, усвідомлюючи його під час роботи. Вони опановують навички виокремлення формо-змістових елементів та сприймають художній твір як цілісну структуру.

Окрім того, у них формується і розвивається естетична чуттєвість, оскільки переживання, пов'язані з мистецтвом, займають важливе місце у внутрішньому житті реципієнтів. Як зазначає П. Якобсон, здобувачі освіти здатні переживати значно ширший спектр емоцій у порівнянні з молодшими школярами [70, с. 216].

У процесі аналізу змісту художніх творів здобувачі освіти демонструють активну критичну позицію, прагнуть знайти відповіді на складні життєві питання та актуальні проблеми, а також отримати відгук на власні запити через взаємодію з мистецтвом. Зокрема, вони часто проводять паралелі між собою та персонажами літературних творів, розмірковують над філософськими аспектами й зіставляють зображені події з реальними життєвими ситуаціями.

Згідно з висновками психолога О. Нікіфорової, художні твори «спонукають здобувачів освіти мислити, досліджувати, систематизувати свої знання про дійсність. Отже, вплив художньої літератури на емоційну сферу учнів значно розширюється» [40, с. 150]. Дослідниця підкреслює, що процес читання виходить за межі простого ознайомлення зі змістом твору, оскільки він сприяє емоційному, моральному та інтелектуальному розвитку молоді.

Процес сприйняття змісту прочитаного матеріалу відіграє важливу роль у процесі читання. Цьому питанню присвячували свої наукові дослідження провідні психологи, зокрема Л. Жабицька, О. Нікіфорова та Л. Рожина. Наприклад, О. Нікіфорова розрізняє два рівні реценції: «безпосередній емоційний» і «інтелектуальний». Дослідниця зазначає, що другий рівень є більш глибоким і змістовним, оскільки він розкриває специфіку усвідомлення реципієнтом емоцій і почуттів, викликаних художнім твором, а також демонструє результати проведеного аналітико-інтерпретаційного аналізу. О. Нікіфорова пов'язує повноту та оригінальність сприйняття авторського тексту з рівнем розвитку відтворювальної уяви й акцентує увагу на важливості використання внутрішнього зору для візуалізації образів і сцен, описаних автором [40, с. 36].

Науковець визначає три основні етапи сприйняття художнього твору здобувачами освіти незалежно від його родової чи жанрової приналежності:

1. перетворення вербальних сигналів на синтетичні конструкції;
2. інтелектуальна діяльність, що базується на емоційно-естетичних переживаннях первинного рівня;
3. реконструкція художніх образів, яка зумовлює емоційно-естетичну реакцію [40, с. 26].

Психолог доходить висновку, що художні твори здатні викликати певні емоції та почуття, якщо їхній зміст, ідейно-тематична наповненість, проблематика, а також сюжетно-композиційні особливості відповідають потребам і зацікавленням конкретної особистості. У такому випадку художній твір сприятиме формуванню у здобувачів освіти відповідної

емоційно-естетичної реакції, якщо вчитель зможе знайти підхід до висвітлення проблематики, який викликатиме інтерес учнів. Таким чином, вивчення художньої літератури мотивує старшокласників до аналізу дійсності, усвідомлення власного ставлення до неї, а також сприяє визначенню сенсу життя, активізує творче та критичне мислення [40, с. 26].

Л. Жабицька науково обґрунтовує процес сприйняття здобувачами освіти змісту художнього твору. Вона стверджує, що читачі здатні аналізувати причинно-наслідкові зв'язки, які визначають поведінку персонажів, їхнє ставлення до інших героїв, а також узагальнювати новий матеріал. Проте мисленнєві процеси, за її спостереженнями, часто зосереджуються виключно на накопиченні фактів і не враховують ідейно-тематичний зміст твору, специфіку світогляду автора чи його філософські аспекти.

У такому контексті неможливо говорити про глибокий вплив літературного твору на емоційно-моральний світ здобувача освіти, оскільки його оцінка зображеного ще не базується на авторському світогляді, уявленнях про людину та ціннісних орієнтирах письменника. Поділяємо думку Л. Жабицької, яка визначає головними завданнями дослідження психології сприйняття встановлення умов і механізмів, за яких читач, розуміючи психологічний зміст дій та особистості літературних героїв, приходить до усвідомлення авторської ціннісної позиції та естетичного ідеалу. Таким чином, виявляється спорідненість психологічного та методичного підходів до аналізу процесу сприйняття змісту художнього твору незалежно від його жанрової чи родової належності [19].

Сприйняття літературного твору одночасно передбачає його осмислення, що зумовлює засвоєння змісту й значення твору, оскільки включає елементи аналізу й синтезу. Рівень цього сприйняття значною мірою залежить від загального культурного рівня реципієнта, його знань у галузі культури й літератури, розвиненості почуттів та естетичного досвіду. Аналізуючи твори різних авторів і епох, підлітки та юнаки отримують

можливість розмірковувати над тим, як літературні герої вирішували філософські, моральні та соціальні проблеми – питання обов'язку і щастя, особистого і суспільного, сенсу й мети життя. У процесі такого аналізу відбувається засвоєння моральних знань.

Провівши аналіз низки психологічних джерел, пов'язаних із тематикою магістерського дослідження, сформульовано такі висновки:

1. Середній та старший шкільний вік характеризується як складний і проблемний етап розвитку, що є найбільш вразливим до впливу зовнішніх чинників.
2. Психологічний механізм формування навичок аналізу художніх творів ґрунтується на рецептивній інтелектуально-емоційній діяльності, яка включає процеси мислення, пам'яті, уяви, сприйняття, спостереження та пізнання.
3. Інтенсивний особистісний розвиток у середньому та старшому шкільному віці створює основу для формування естетичних почуттів, які є невід'ємним компонентом мистецького досвіду, оскільки без них мистецтво не виконує своїх функцій.
4. Вплив мистецтва має виходити за межі емоційного переживання від сприйняття твору; будь-які емоційні реакції потребують відповідного раціонального обґрунтування, яке поглиблює розуміння художнього змісту.

Отже, зважаючи на зазначені психолого-педагогічні особливості середнього та старшого шкільного віку, важливим є акцентування уваги на індивідуальних здібностях здобувачів освіти до сприйняття класичних літературних творів. Це сприятиме ефективній реалізації процесу шкільного аналізу епічних творів у шкільній практиці.

3.3. Методичні рекомендації щодо вивчення прози І. Нечуя-Левицького в ЗЗСО

Творча спадщина видатного українського письменника-реаліста І. Нечуя-Левицького вирізняється багатогранністю та потенціалом для широкого застосування у освітньому процесі закладів загальної середньої освіти. Її значущість привертає значну увагу педагогів і здобувачів освіти. Вчителі зосереджують зусилля на пошуку оптимальних форм, методів, прийомів і видів навчальної діяльності, здатних забезпечити ефективне опанування творчості митця.

Вивчення творів І.Нечуя-Левицького в школі має велике пізнавальне, виховне і художнє значення. Яскраві образи людей, картини життя створені письменником, поширюють у здобувачів освіти кругозір, збагачують їх уявлення про минуле українського народу, викликають ненависть до гнобителів і співчуття до простих соціальних верств населення. Мальовничі пейзажі творів розвивають у душах учнів естетичні смаки, любов до рідного краю, а все це зміцнює в них патріотичну гордість за Батьківщину.

З іменем І. Нечуя-Левицького здобувачі освіти знайомляться ще в базовій школі, коли вивчають оповідання «Вітрогон». П'ятикласники під керівництвом учителя ведуть значну роботу над художнім текстом: знайомляться із способами викладу, складають план твору, навчаються за ним усно і письмово переказувати зміст повісті, а також самостійно складати невеличкі описи, розповіді тощо.

У 10 класі творчість письменника вивчається в історико-літературному плані. Це дає можливість вчителю-словесникові надати учнями інформацію про життєвий і творчий шлях І. Нечуя-Левицького, соціально-побутову повість та вивчити текстуально твір.

Чинні навчальні програми визначають зміст і характер роботи над творами І. Нечуя-Левицького і середніх і старшій школах, даючи широку можливість учителю виявити свої вміння та майстерність у визначенні обсягу поурочного навчального матеріалу, у доборі методів, прийомів, видів і форм навчальної діяльності.

Як уже зазначалося, чинною навчальною програмою (рівень стандарту) пропонується орієнтовно 4 години на вивчення теми.

Зважаючи на рекомендації навчальної програми для 11 класу, методична система роботи з вивчення творчості І.Нечуя-Левицького може бути спланована таким чином:

- 1-й урок: Життя і творчість письменника як новий імпульс української літератури («Колосальне всеобіймаюче око України» (І.Франко)).

- 2-й урок: «Кайдашева сім'я» – соціально-побутова повість-хроніка. Реалізм твору, сучасна (вічна) актуальність проблеми батьків і дітей. Колоритні людські характери в повісті.

-3-й урок: Українська ментальність, гуманістичні традиції народного побуту й моралі.

- 4-й урок: Ствердження цінностей національної етики засобами комічного.

У процесі текстуального вивчення творів, окреслених шкільною програмою, в учнів мають бути сформовані відповідні предметні та ключові компетентності:

предметні: учень/учениця визначає жанр твору, коментує проблематику, характеризує образи-персонажі, засоби їх зображення, порівнює образи дійових осіб, пояснює авторську позицію;

ключові: учень/учениця установлює причинно-наслідкові зв'язки між подіями твору, застосовує набуті знання для порівняння творів української та зарубіжної літератур; зіставлення специфіки розкриття теми в різних видах мистецтва, визначає роль і місце української літератури в світовому контексті.

Ми розробили два експериментальні плани-конспекти уроків (2–3 теми). Обравши традиційний тип обох уроків – урок засвоєння нових знань і розвитку на їх основі умінь і навичок, ми розробили їх плани-конспекти (Додаток Б), у яких, ураховуючи етапи вивчення творів відповідно до їх родово-жанрової специфіки, додержуємося таких етапів вивчення епічних

творів: підготовка до сприйняття твору; його читання; аналіз; підведення підсумків.

Відповідно етап підготовки до сприйняття передбачав зацікавлення здобувачів освіти виучуваним твором. З цією метою ми пропонуємо низку методичних приймів і видів робіт. Наведемо приклади деяких із них.

Літературний диктант

Завдання для учнів: продовжити речення

1. Місце і дата народження І. Левицького *(25 листопада 1838 року в містечку Стеблеві Черкаської області)*
2. Псевдонім І. Левицького *(І. Нечуй)*
3. І. Нечуй-Левицький народився в родині... *(священника)*
4. Навчальний заклад, в якому І. Нечуй-Левицький розпочав здобуття освіти *(Богуславська бурса)*
5. І. Нечуй-Левицького «колосальним всеобіймаючим оком» назвав *(І. Франко)*
6. Професійна діяльність майстра слова... *(вчителювання)*
7. По закінченню навчання отримав звання... *(магістра богослов'я)*
8. Педагогічній праці присвятив... *(21 рік)* свого життя
9. Письменник прожив... *(80 років)*
10. Творча спадщина складається переважно із... *(соціально-побутових повістей і оповідань)*
11. Помер письменник у... *(Дегтярівському будинку пристарілих)*
12. Похований... *(на Байковому цвинтарі)*

Робота над змістом прислів'їв та приказок

- Свій як не заплаче, то скривиться, а чужий і не подивиться;
- Шануй батька і неньку – буде тобі скрізь гладенько;
- Без сім'ї нема щастя на землі;
- Нащо й клад, коли в сім'ї лад;
- Сім'я міцна – горе плаче.

Фронтальне опитування

- Назвіть дату виходу в світ соціально-побутової повісті І.Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я».
- Хто став прототипами головних героїв?
- Окресліть жанрові різновиди соціально-побутової повісті, визначені в жанрі твору «Кайдашева сім'я».
- Зробіть ідейно-тематичний аналіз повісті, визначте проблематику.
- Назвіть головних персонажів твору. У яких родинних стосунках вони перебували?
- Окресліть провідні риси характеру всіх героїв повісті «Кайдашева сім'я».

На нашу думку, така підготовка до сприйняття соціально-побутової повісті «Кайдашева сім'я» буде результативною, оскільки запропоновані нами прийоми і види робіт актуалізують життєвий досвід і набуті раніше знання учнів, сприяють виникненню зацікавленості темою уроку, що відповідно, впливатиме на активність самих здобувачів освіти на уроці.

Другий, не менш важливий етап вивчення художнього твору – це читання. Без читання тексту неможливо вивчати літературу в школі, а особливо в старших класах. Але складність полягає в тому, що у старших класах процес читання є неконтрольований учителем, домінує домашнє читання. Тому завдання вчителя – на урок підібрати такі види робіт, за допомогою яких можна перевірити рівень засвоєння учнями змісту прочитаного матеріалу. Для прикладу в експериментальному конспекті ми пропонуємо метод «Пошук художньої істини»:

- Лаврін і Карпо розмовляють про дівчат. Чи можемо ми, аналізуючи діалог братів, визначити, котрий із них добріший, сердечніший, гуманніший? Чому?
- Хто був главою в родині? (Кайдашиха) Чому? Добре це чи погано?
- Як ви розумієте епізод, коли п'яний Омелько пізно повертається додому, мало не топиться в бочці з водою в сінях, а вся рідня регоче над п'яним? Чи можна так робити?

- Кайдаші були заможні. Хто в цій родині заробляв гроші?
- Чи можна було знущатися з годувальника родини так, як це змальовано в повісті?
- Проаналізуйте залицяння Карпа до Мотрі. Чи є в їхніх стосунках ніжність, ліризм, романтичність?

Текстуальне вивчення прозового твору – найважливіший етап роботи і вчителя, і учнів на уроці. Від успішно підібраних методичних прийомів і видів робіт та їх практичного втілення буде залежати повноцінне опанування змісту програмового матеріалу. Тому пропонуємо низку видів робіт, які, на нашу думку, будуть результативними.

Вступне слово вчителя

І. Нечуй-Левицький блискуче розкрив деякі «небажані» риси нашої національної вдачі, української ментальності, які належать не тільки середині ХІХ століття. У цьому сенсі «Кайдашеву сім'ю» можна читати як твір, у якому надзвичайно важливим є мотив національної самокритики.

Змальовуючи «війну» в родині Кайдашів, прозаїк раз у раз вдається до гумору ситуацій, у яких невідповідність, контраст форми і змісту, дій та обставин просто таки разючі. Коли відзвучить сміх, на душі залишається сум. «Сміх крізь сльози» є однією з рис української літератури – це відзначав і сам І. Нечуй-Левицький.

Перегляд буктрейлера по книзі І.Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»

Бліцопитування

- Що характерно для реалізму як провідного напрямку в літературі?
- Хто із українських письменників писав реалістичні твори?
- Які жанри прозових творів вам відомі?
- Що таке повість?

Міні-дослідження «Соціально-побутова повість»

Завдання для учнів: скласти таблицю, в якій зазначити тези, які дають можливість визначати твір «Кайдашева сім'я» як соціально-побутову повість, реалістичний твір

Соціальне	Побутове
Бідність селянства, темнота, забобонність, відсутність культурного впливу; пияцтво; роз'єднаність, байдужість до громадських справ, малоземелля, довірливість і зрадливість у громадському житті, високі податки, наймитування	Розподіл виконання домашньої роботи, патріархальний уклад родини, натуральне господарство, вірування, звичаї, обряди українців (ходіння на прощу, оглядини, національний одяг, знахарство)

Завершальний етап — підбиття підсумків навчальної діяльності — спрямований на забезпечення усвідомлення здобувачами освіти змісту програмового матеріалу та демонстрацію сформованих практичних умінь і навичок. Для перевірки цього пропонуються як традиційні, так і інтерактивні форми роботи. Наприклад:

Бліц-диктант «Одним словом»

1. Рід діяльності Семена Левицького (*учитель*)
2. Місце, де народився письменник (*Стеблів*)
3. Жанровий різновид повісті «Кайдашева сім'я» (*соціально-побутова*)
4. Село, в якому жила Мелашка (*Западинці*)
5. Скільки часу прожила Мелашка у свекровій хаті, як в раю (*тиждень*)
6. Перед яким святом Кайдаш заслав до Мотрі сватів (*Семена*)
7. В якому селі мешкали Кайдаші (*Семигори*)
8. Скільки років віддав навчанню письменник (*дев'ятнадцять*)
9. Місто, куди Кайдаші їздили на ярмарку (*Богуслав*)
10. Якому з братів, за українським звичаєм, діставалося батьківське добро (молодшому (*Лаврінові*))
11. Кому пішла жалітися на Мотрю і Карпа Кайдашиха (*священикові*)
12. Яке око вибила Мотря Кайдашисі (*праве*)

Творча робота

Завдання для учнів: на основі прочитаного твору скласти «Кодекс моєї родини» – 3 пункти: що можна взяти за зразок та що необхідно відкинути у родинних традиціях та стосунках.

Початок і завершення опрацювання будь-якого літературного твору або циклу творів мають значний вплив на ефективність навчального процесу. Уважно підібрані вступні та підсумкові слова вчителя відіграють ключову роль у формуванні емоційного налаштування учнів, що сприяє їхній активній залученості в освітню діяльність. Такі педагогічні звернення здатні стимулювати емоції, активізувати мислення учнів, формувати інтерес до пізнання та аналізу, а також створювати позитивний настрій на подальші заняття. З огляду на це, у наших експериментальних планах-конспектах уроків запропоновано відповідні методичні прийоми та форми навчальної діяльності, що забезпечують підвищення мотивації та ефективності навчання.

Вступне слово вчителя

І. Нечуй-Левицький блискуче розкрив деякі «небажані» риси нашої національної вдачі, української ментальності, які належать не тільки середині ХІХ століття. У цьому сенсі «Кайдашеву сім'ю» можна читати як твір, у якому надзвичайно важливим є мотив національної самокритики.

Змальовуючи «війну» в родині Кайдашів, прозаїк раз у раз вдається до гумору ситуацій, у яких невідповідність, контраст форми і змісту, дій та обставин просто таки разючі. Коли відзвучить сміх, на душі залишається сум. «Сміх крізь сльози» є однією з рис української літератури – це відзначав і сам І. Нечуй-Левицький.

Підсумкове слово вчителя

Родина Кайдашів – це не рідкісний випадок, не поодиноке явище. Змальовуючи головних персонажів повісті, автор намагався узагальнити риси українського менталітету, і він впорався із завданням. Адже десь у глибині душі ми усі можемо визнати, що схожі, комічні й трагічні водночас ситуації, бодай раз траплялися в житті наших сімей.

На уроках української літератури значну роль відіграє активна взаємодія між учителем та учнівським колективом. Ефективним інструментом організації навчального процесу є групові форми роботи, які сприяють підвищенню рівня концентрації уваги учнів, а також формуванню навичок колективної діяльності, орієнтованої на досягнення позитивного результату. Зокрема, під час текстуального аналізу прозового твору доцільно використовувати різні варіанти групових завдань.

Робота в групах

Завдання для учнів: знайти в тексті повісті художні засоби, виписати їх і пояснити ідейне навантаження

Група 1: знайти у тексті повісті «Кайдашева сім'я» порівняння та гіперболи

Група 2: знайти у тексті повісті «Кайдашева сім'я» метафори

Група 3: знайти у тексті повісті «Кайдашева сім'я» синоніми

Заняття з української літератури мають бути змістовно насиченими, пізнавально привабливими та здатними стимулювати активний інтерес у здобувачів освіти. Досягнення такого результату можливе завдяки різноманітності застосовуваних методів і форм навчальної діяльності.

Міні-дослідження «Соціально-побутова повість»

Завдання для учнів: скласти таблицю, в якій зазначити тези, які дають можливість визначати твір «Кайдашева сім'я» як соціально-побутову повість, реалістичний твір

Соціальне	Побутове
Бідність селянства, темнота, забобонність, відсутність культурного впливу; пияцтво; роз'єднаність, байдужість до громадських справ, малоземелля, довірливість і зрадливість у громадському житті, високі податки,	Розподіл виконання домашньої роботи, патріархальний уклад родини, натуральне господарство, вірування, звичаї, обряди українців (ходіння на прощу, оглядини, національний одяг, знахарство)

наймитування	
--------------	--

Творчо-пошукова робота

Завдання для учнів: знайдіть у тексті повісті афористичні вислови, народні вислови

Інтерактивна гра «Дослідник»

Завдання для учнів: поміркувати, які риси українського народу І. Нечуй-Левицький вважав провідними (працьовитість, богобоязливість, заповзятливість, гостинність, волелюбність, винахідливість, відчайдушність, балакучість, впертість, сварливість, зарозумілість, скупість)

Творча робота

Завдання для учнів: на основі прочитаного твору скласти «Кодекс моєї родини» – 3 пункти: що можна взяти за зразок та що необхідно відкинути у родинних традиціях та стосунках.

Таким чином, розроблена нами і запропонована для практичного впровадження на уроках української літератури система уроків з вивчення соціально-побутової повісті І. Нечуя-Левицького буде ефективно дієвою, результативною, практично значущою у разі дотримання вчителями методичних рекомендацій.

Висновки до розділу 3

У ході аналізу чинних навчальних програм з української літератури нами було з'ясовано, що творчості І. Нечуя-Левицького в них приділяється достатня увага. Аналіз чинних підручників з української літератури для 5 і 11 класів показав, що учні середньої і старшої школи мають можливість ознайомитися з постаттю письменника, його місцем і роллю в історико-літературному процесі II половини XIX століття, творчою манерою, зрозуміти значення творчості митця. Критичні матеріали, теоретико-літературні поняття, подані в підручниках, у цілому допоможуть проаналізувати твори І. Нечуя-Левицького, визначити ідейно-тематичне

спрямування, жанрову специфіку, розкрити багатогранність творчої особистості автора.

Результати аналізу анкетування, проведеного серед учителів української літератури, засвідчили, що в процесі сучасного викладання досліджуваної теми активно застосовуються інноваційні методи та прийоми навчання. Також встановлено, що матеріали про життєвий шлях і творчість І. Нечуя-Левицького інтегруються у позакласну роботу, що сприяє ефективному засвоєнню інформації учнями середніх і старших класів.

Сприйняття та усвідомлення прозових творів учнями зумовлюється низкою факторів, зокрема специфікою епосу, характерними рисами авторського стилю, ідейно-тематичним наповненням тексту, а також рівнем розвитку, життєвим досвідом та віковими особливостями школярів. У підлітковому та старшому шкільному віці відбувається формування самосвідомості, самооцінки, загострюється увага до питань сенсу життя та моральних цінностей. Для нашого дослідження особливу вагу мають такі характеристики здобувачів освіти, як здатність до ідентифікації себе з героєм, розвинені аналітичні здібності, а також емоційна чутливість до впливу художнього тексту.

На основі аналізу навчально-методичної літератури з обраної теми дослідження, опитувань учителів та специфіки вивчення епічних творів на уроках української літератури у середніх і старших класах, було розроблено авторські методичні рекомендації щодо вивчення життя і творчості І. Нечуя-Левицького у 5 і 11 класах. У цих рекомендаціях детально представлено поетапний підхід до шкільного аналізу епічних творів митця, описано методи, прийоми та форми навчальної діяльності, які, на нашу думку, є найбільш ефективними для засвоєння цієї теми здобувачами освіти. Особливу увагу приділено формуванню предметних і ключових компетентностей учнів.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Детальний аналіз окресленої проблеми в науково-довідниковій, літературознавчій, методичній літературах, студіювання чинних шкільних модельних і навчальних програм та підручників для учнів 5 і 11 класів закладів загальної середньої освіти підтверджує актуальність обраної теми магістерського дослідження, доводить її недостатню розробленість.

У процесі дослідження було здійснено сутнісно-змістову характеристику базових понять магістерського дослідження в наступному формулюванні:

- реалізм – це літературний напрям, який характеризується правдивим і всебічним відображенням дійсності на основі типізації життєвих явищ;
- проза – це твір, написаний невіршованою мовою, із акцентом на формально-змістові характеристики;
- повість – епічний твір середньої жанрової форми, який має однолінійний сюжет;
- повість-хроніка — це великий за обсягом твір, у якому розкривається послідовна історія якихось суспільних чи родинних подій за тривалий проміжок часу;
- соціально-побутова повість — це такий художній епічний твір, у якому картини родинного життя і побуту героїв зображені на фоні якихось соціальних подій чи пов'язані з певними суспільними обставинами.

Проаналізувавши наукові дослідження про особливості розвитку культури та літератури II половини XIX століття, можемо виокремити декілька особливостей: боротьба за становлення і функціонування української мови як єдиної для всіх сфер культурно-мистецького життя України II половини XIX століття; зародження і розвиток першого українського театру, функціонування професійних театральних труп, поява драматичних творів, розрахованих для постановки на сцені; реалізм як новий напрям української літератури, представники якого у зображенні оточуючого середовища, стосунків між людьми акцентували увагу на відтворенні

оточуючої дійсності без прикрас; поширення епічних жанрів літератури, серед яких домінуюче місце займає роман, повість та оповідання.

Було з'ясовано особливості творчого методу І. Нечуя-Левицького:

- наполегливе прагнення дотримуватися художньої правди;
- тонке поєднання реалістичної конкретності описів;
- посилена увага до деталей, портретів та особистісних характеристик, побуту, обставин праці;
- надмірна зацікавленість особливостями мови та поведінки персонажів;
- живописна образність, емоційність, тяжіння до яскравих епітетів, колоритних порівнянь;
- добродушність та тонкість гумору.

Запропоновані для аналізу твори І. Нечуя-Левицького: оповідання «Вітрогон», повісті «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» репрезентують художній метод письменника. Всі вони – зразки реалістичного мистецтва, оскільки автор зображував реальні події, типових людей у типових обставинах. Трагізм існування головних героїв митець обумовлював соціальними чинниками: бідністю, безробіттям, пануванням соціальної несправедливості, принизливим становищем бідних верст населення.

Його герої різнопланові і надзвичайно цікаві: бунтарі-месники, борці за соціальну справедливість, прості трудівники, які тяжко працюючи все життя, сподівалися на покращення умов існування та роботи. Автор використовуючи художні досягнення української мови надає їм авторську характеристику.

Студіювання актуального стану вивчення творчості І. Нечуя-Левицького в 5 і 10 класах дало можливість зробити висновок про те, що є певні лакуни в їх шкільному вивченні. В науковому дослідженні з метою покращення стану досліджуваної проблеми було розроблено два експериментальні плани-конспекти уроків із вивчення соціально-побутової повісті І. Нечуя-Левицького в 10 класі на уроках української літератури і сучасних закладах освіти, запропоновано низку різноманітних методів,

прийомів і видів навчальної діяльності як традиційних (*повідомлення учня-літературознавця, розповідь учителя, евристична бесіда, аналітична бесіда, постановка проблемних питань, бліц--опитування, бліц-диктант, літературний диктант, складання асоціативного грона, створення порівняльних таблиць тощо*), так й інтерактивних (*метод «Пошук істини», міні-дослідження «Соціально-побутова повість», творчо-пошукова робота, творча робота, інтерактивна гра «Дослідник», робота в групах*), які, на нашу думку, сприятимуть активізації діяльності здобувачів освіти, виникненню зацікавленості І. Нечуя-Левицького, будуть результативними і ефективними.

Магістерська робота не вичерпує всіх аспектів дослідження і потребує його подальших напрямків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. Українська література (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти / Олександр Авраменко, Василь Пахаренко. К.: Грамота, 2018. 256 с.
2. Безпечний І. Теорія літератури. Київ: Смолоскип, 2009. 388 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : навч.-метод. видання. К. : Либідь, 2003. 280 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : навч.-метод. посібник. К. : Либідь, 2003. 344 с.
5. Бех І. Д. Моральний розвиток особистості в історико-психологічному осмисленні. *Рідна школа*. 2004. № 1. С. 16–19.
6. Білоус П. В. Вступ до літературознавства : навч. посіб. К.: ВЦ «Академія», 2011. 336 с..
7. Білоус О. В. Вікова психологія: навчальний посібник. Чернігів : Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка. 2015. 108 с.
8. Божович Л. І. Особистість і її формування в дитячому віці: Психологічні дослідження. К. : Освіта. 1999. 464 с.
9. Бондаренко О. І. Нечуй-Левицький «Кайдашева сім'я». Уроки літератури в 10 класі. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2010. № 22. С. 5–11.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.
11. Виготський Л. С. Психологія мистецтва. К.: Освіта, 2002. 573 с.
12. Вихор О. Ю. Життєвий і творчий шлях І. С. Нечуя-Левицького (на основі музейних архівів). 10 клас. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2018. № 22–24 (530–532). С. 41–49.

13. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.]. К. : Просвіта, 2001. 416 с.
14. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Х. : Фоліо, 2005. 508 с.
15. Галич О. Теорія літератури / О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв [за ред. О. Галича]. К. : Либідь, 2006. 488 с.
16. Довідник з теорії літератури / Авт.-упор. У. Д. Данильцова. Київ: А.С.К., 2001. 160 с.
17. Іванченко Р. Іван Нечуй-Левицький : Нарис життя і творчості. К., 1980. 156 с.
18. Історія української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття : навчально-методичний посібник / За ред. Г. Семенюка; упоряд. О. Романенко, Н. Янкова. К., 2013. 339 с.
19. Жабицька Л. Г. Сприйняття художньої літератури й особистість: літературний розвиток у юності. Київ, 2002. 132 с.
20. Кизименко О. М. «Кайдашева сім'я» І.Нечуя-Левицького – енциклопедія народознавства. Урок-дослідження. 10 клас. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2015. № 1–2 (401–402). С. 24–30.
21. Ковалів Ю. Історія української літератури: кінець ХІХ – поч. ХХІ ст. : підручник : у 10 т. Київ: ВЦ «Академія», 2013. Т. 2 : У пошуках іманентного сенсу. 2013. 624 с.
22. Кордонська А. В. Іван Нечуй-Левицький – співець народного життя. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2019. № 22–24 (566–568). С. 80–85.
23. Коротун Р. Причини й наслідки конфлікту між батьками та дітьми: за повістю І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». *Все для вчителя*. 2011. № 34–36. С. 29–30.
24. Кузьменко В. І. Словник літературознавчих термінів: навч. посібник з літературознавства. Київ: Український письменник, 1997. 420 с.

25. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту. Вінниця : Нова книга, 2004. 272 с.
26. Куцевол О. М. Методика викладання української літератури (креативно-інноваційна стратегія): навчальний посібник. Київ: Освіта України, 2009. 464 с.
27. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці : Золоті литаври, 2001. 636 с.
28. Лисенко Л. М. Методичні рекомендації з навчальної дисципліни «Вікова психологія» для здобувачів вищої освіти першого (магістерського рівня) вищої освіти зі спеціальності 053 Психологія Харків: ХНПУ імені Г.Сковороди, 2020. 113 с.
29. Лісовський А. Вивчення літератури як мистецтва слова. *Українська мова і література в школі*. 2000. № 5. С. 25–29.
30. Літературознавча енциклопедія : У двох томах. Т.1 / автор-укладач Ю. І. Ковалів. К. : ВЦ «Академія», 2007. 608 с.
31. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 2 / автор-укладач Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 622 с.
32. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. К.: ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
33. Миропольська Н. Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: теорія і практика. К. : Парламентське вид-во, 2002. 204 с.
34. Михайлова Н. Емоційне виховання учнів на уроках української літератури. *Дивослово*. 1999. №7. С. 44–45.
35. Мірошніченко Л. Ф. Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах України : підручник. Київ : Видавничий дім «Слово», 2010. 432 с.
36. Міщук Р. Співець душі народної. К., 1987. 178 с.
37. Модельна навчальна програма «Українська література. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року) (автори: Яценко Т. О., Пахаренко В. І., Слижук О. А, Тригуб І. А., Качак Т. Б.,

Кизилова В. В., Овдійчук Л. М., Дячок С. О., Макаренко В. М.). URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Movno-literat.osv.hal/27.11.2023/Ukr.lit.5-6-kl.Yatsenko.ta.in.27.11.2023.pdf> (дата зверення: 19.07.2024).

38. Моклиця М. Вступ до літературознавства. Луцьк, 2011. 465 с.
39. Наукові основи методики літератури: навчально-методичний посібник / за ред. Н. Й. Волошиної. Київ : Ленвіт, 2002. 344 с.
40. Нікіфорова О. І. Психологія сприйняття художньої літератури. К.: Книга, 2005. 152с.
41. Нечуй-Левицький І. Вибрані твори. Київ: Книга, 2012. 352 с.
42. Нечуй-Левицький І. Кайдашева сім'я. К: наукова думка, 2001. 348 с.
43. Панченко В. Дві повісті Івана Нечуя-Левицького *Дивослово*. 2003. № 8. С. 23–28.
44. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Київ: Ленвіт, 2000. 384 с.
45. Пахаренко В. Українська література (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. Освіти. К. : Грамота, 2018. 272 с.
46. Пилипенко Є. Діалектне джерело мови прозових творів І.Нечуя-Левицького. *Дивослово*. 2013. № 1(680). С. 46–52.
47. Подік І. І. Студенти Z: особливості та перспективи. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Випуск 159. 2017. С. 130–135.
48. Походзіло М. У. Іван Нечуй-Левицький. Київ: Дніпро, 1966. 127 с.
49. Пультер С. Методика викладання української літератури в середній школі : курс лекцій для студентів філологів. Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. 144 с.
50. Рижук Л.О. Іван Нечуй-Левицький. Життя митця і його творчість як новий імпульс української літератури. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2017. № 33 (505). С. 23–28.

51. Рудик Л. Іван Нечуй-Левицький. Життя митця і його творчість як новий імпульс української літератури. *Українська мова і література в школі*. 2018. № 1 (136). С. 24–31.
52. Рудик Л. Уроки вивчення повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». *Українська мова і література в школі*. 2018. № 2 (137). С. 37–45.
53. Рудик Л. Уроки вивчення повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». *Українська мова і література*. 2018. № 3 (138). С. 37–44.
54. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія. К., 2015. 326 с.
55. Скоморовська Н. Формування навичок критичного мислення на уроках української літератури. *Дивослово*. 2013. № 3. С. 2–6.
56. Ситченко А. Л. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу. Київ : Ленвіт, 2004. 305 с.
57. Слоньовська О. В. Українська література (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / О. В. Слоньовська, Н. В. Мафтин, Н. М. Вівчарик. Київ : Літера ЛТД, 2018. 224 с.
58. Сополова С. Фразеологія – джерело гумору та сатири повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». *Дивослово*. 2004. № 10. С. 11–15.
59. Степанишин Б. І. Викладання української літератури в школі : методичний посібник для вчителя. Київ : РВЦ «Проза», 1995. 254 с.
60. Тараненко М. І. Нечуй-Левицький: семінарій. К.: Вища школа, 1984. 184 с.
61. Тарасенко С. Рід, сім'я, людина (за повістю Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» і романом Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»). *Дивослово*. 2019. № 6 (747). С. 2–5.
62. Ткаченко А. Мистецтво слова (вступ до літературознавства): підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. 2-е вид., випр. і доповн. К. : ВПЦ «Київський університет», 2009. 448 с.
63. Тлумачний словник української мови. Близько 20000 слів і словосполучень / укл. Н. Д. Кусайкіна, Ю. С. Цибульник; за заг. ред.

В. В. Дубічинського. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2010. 608 с.

64. Токмань Г. Л. Методика навчання української літератури в середній школі: підручник. К.:ВЦ «Академія», 2012. 324 с.

65. Українська література. 10-11 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту; за заг. ред. Р. В. Мовчан.

66. Українська література. 10-11 класи. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям (профіль – українська філологія) / авт. колектив: Г.О.Усатенко, А.М.Фасоля.

67. Ференц Н. Основи літературознавства : підручник. Київ: Знання, 2011. 431 с.

68. Халін В. Особливості художнього сприймання літератури у порівнянні із сприйманням інших видів мистецтва. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2005. №1. С.8–11.

69. Шавловський І. І. Вивчення творчості І. Нечуя-Левицького в школі. К.: Радянська школа, 1969. 152 с.

70. Якобсон П. М. Емоційне життя школярів. К. : Освіта, 1995. 291 с.

71. Яковенко Т. Богуславське Надросся в житті та творах І.Нечуя-Левицького. *Українська мова й література*. 2012. № 10 (120). С. 13–18.

72. Яковенко Т. Життєвий і творчий шлях Івана Нечуя-Левицького. Загальна характеристика творчості : до 175-річчя від дня народження. *Українська мова і література в сучасній школі*. 2013. № 11. С. 26–29.

73. Яценко Т., Пахаренко В., Слижук О. Українська література: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Основа». 2023. 259 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Основні твори у творчому доробку І. Нечуя-Левицького

Жанр твору	Приклади
Нариси	«Українські гумористи і шукари», «На Дніпрі», «Сільська старшина бенкетує», «Маряна Погребнячка й Бейліс», «Апокаліпсична картина в Києві»
Легенда	«Скривджені й нескривджені»
Оповідання	«Рибалка Панас Круть», «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі», «Запорожці», «Чортяча спокуса», «Афонський пройдисвіт», «Вітрогон», «Старі гультяї», «Гастролі», «Київські прохачі», «Біда бабі Парасці Гришині», «Вільне кохання»
Повісті	«Дві московки», «Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я», «Старосвітські батюшки і матушки», «Пропащі», «Над Чорним морем», «Навіжена», «Поміж ворогами», «Не той став», «Неоднаковими стежками», «На гастролях в Микитянах», «Невинна», «Причепа»
Романи	«Хмари», «Князь Єремія Вишневецький», «Гетьман Іван Виготський»
П'єси	«Маруся Богуславка», «В диму та в полум'ї», «На Кожум'яках», «Голодному й опеньки м'ясо»
«Граматика українського язика» - 2 частини, Словар, публіцистичні й літературно-критичні статті	

План-конспект уроку української літератури

Тема: «Кайдашева сім'я» – соціально-побутова повість-хроніка.

Реалізм твору, сучасна (вічна) актуальність проблеми батьків і дітей

Компетентності:

предметні: учень/учениця визначає жанр твору, коментує проблематику, характеризує образи-персонажі, засоби їх зображення, порівнює образи дійових осіб, пояснює авторську позицію;

ключові: учень/учениця установлює причинно-наслідкові зв'язки між подіями твору, застосовує набуті знання для порівняння творів української та зарубіжної літератур; зіставлення специфіки розкриття теми в різних видах мистецтва, визначає роль і місце української літератури в світовому контексті.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань і розвитку на їх основі умінь і навичок

Обладнання: буктрейлер до повісті І.Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»

Зміст уроку

І.Актуалізація опорних знань

1. Літературний диктант

Завдання для учнів: продовжити речення

- 13.Місце і дата народження І. Левицького (*25 листопада 1838 року в містечку Стеблеві Черкаської області*)
- 14.Псевдонім І. Левицького (*І. Нечуй*)
- 15.І. Нечуй-Левицький народився в родині... (*священика*)
- 16.Навчальний заклад, в якому І. Нечуй-Левицький розпочав здобуття освіти (*Богуславська бурса*)
- 17.І. Нечуя-Левицького «колосальним всеобіймаючим оком» назвав (*І. Франко*)

18. Професійна діяльність майстра слова... (*вчителювання*)
19. По закінченню навчання отримав звання... (*магістра богослов'я*)
20. Педагогічній праці присвятив... (*21 рік*) свого життя
21. Письменник прожив... (*80 років*)
22. Творча спадщина складається переважно із... (*соціально-побутових повістей і оповідань*)
23. Помер письменник у... (*Дегтярівському будинку пристарілих*)
24. Похований... (*на Байковому цвинтарі*)

2. Постановка проблемних запитань.

- Подумайте, що означає слово «сім'я» (це соціальна група, яка складається з людей, які зазвичай перебувають у шлюбі, їхніх дітей (власних або прийомних) та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів, і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної відповідальності, виховання дітей).
- Який зміст Ви вкладаєте в лексему «сім'я». Яка родина є для Вас ідеальною?

3. Робота над змістом прислів'їв та приказок

- Свій як не заплаче, то скривиться, а чужий і не подивиться;
- Шануй батька і неньку – буде тобі скрізь гладенько;
- Без сім'ї нема щастя на землі;
- Нащо й клад, коли в сім'ї лад;
- Сім'я міцна – горе плаче.

II. Повідомлення теми, мети, мотивація навчальної діяльності учнів

Слово вчителя. І. Франко говорив, що «Кайдашева сім'я» з погляду на «високо артистичне змалювання селянського життя і добру композицію належить до найкращих оздоб українського письменства». А В.Панченко наголошував, що «це модель усієї України. Автор блискуче розкрив деякі

непривабливі риси нашої національної вдачі, які існують поза часом. Україна ХХІ століття залишається схожою на «Кайдашеву сім'ю»».

III. Сприймання та усвідомлення нового навчального матеріалу

1. Повідомлення учня-літературознавця на тему «Історія створення повісті «Кайдашева сім'я»»

У 1878 році І. Нечуй-Левицький закінчив роботу над повістю «Кайдашева сім'я», і її було опубліковано у львівському часописі «Правда». Твір ґрунтується на конкретному історичному та етнографічному матеріалі. Події відбуваються в знайомих письменникові місцях – на Богуславині, в селі Семигори. Він згадував: «Я роками виходив і виїздив місця, де народжувались, росли й важко робили, кохались і множились герої моїх оповідань і повістей. Коли пишу, їх обличчя завжди стоять переді мною. Їх болі і зітхання, темність і горе крають мені серце».

Ще перед тим, як повість почала друкуватися у «Правді», І. Нечуй-Левицький став клопотатися про дозвіл на її видання в Росії, але царська цензура ставила всілякі перепони. Тільки 1886 року дозвіл на друкування повісті був даний при умові вилучення автором деяких місць. Внаслідок цього у 1887 році вийшло в Києві видання повісті з рядом цензурних купюр, авторських переробок і скорочень. Зокрема було перероблено і скорочено початок і кінець твору. Тексти наступних прижиттєвих публікацій повісті (1894 і 1906 рр.) майже не відрізняються від видання 1887 року.

Відомо, що прототипами Кайдашів була родина Мазурів із села Семигори, яка була відома на весь повіт своїми постійними сварками, бійками та колотнечами. Членів цієї родини автор увиразив у типових образах українських селян і показав, за словами літературознавця В. Панченка, «людей, які не сміються», «оскільки вони – учасники великої родинно-побутової війни, якій не видно кінця». У 1993 році за повістю був знятий фільм кінооб'єднання «Консорціум Козак».

2. Перегляд буктрейлера по книзі І.Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»

3. Бліцопитування

- Що характерно для реалізму як провідного напрямку в літературі?
- Хто із українських письменників писав реалістичні твори?
- Які жанри прозових творів вам відомі?
- Що таке повість?

4. Робота з теорією літератури

Повість – це епічний твір про багато подій із життя героїв, що займає проміжне місце між оповіданням і романом.

Соціально-побутова повість – це художній твір, у якому картини родинного життя і побуту героїв зображені на фоні соціальних подій.

5. Метод «Пошук художньої істини»

- Лаврін і Карпо розмовляють про дівчат. Чи можемо ми, аналізуючи діалог братів, визначити, котрий із них добріший, сердечніший, гуманніший? Чому? *(Добріший Лаврін, бо про кожную дівчину говорив позитивно, у кожній знаходив щось гарне)*
- Хто був главою в родині? (Кайдашиха) Чому? Добре це чи погано? *(Добре, бо Омелько випивав, не мав такого авторитету, як Маруся, бус слабовольним)*
- Як ви розумієте епізод, коли п'яний Омелько пізно повертається додому, мало не топиться в бочці з водою в сінях, а вся рідня регоче над п'яним? Чи можна так робити?
- Кайдаші були заможні. Хто в цій родині заробляв гроші? *(Батько, адже був прекрасним стельмахом)*
- Чи можна було знущатися з годувальника родини так, як це змальовано в повісті?
- Проаналізуйте залицяння Карпа до Мотрі. Чи є в їхніх стосунках ніжність, ліризм, романтичність? *(Ні)*
- Чому навіть кохання не робить Карпа та Мотрю ніжними, вразливими? *(Це грубі натури, у яких завжди бере верх розрахунок)*

- Чи можна пробачити Кайдашисі, що вона переклала всю роботу на плечі Мотрі? Коли заплакала молода жінка? Чи знайшла вихід із ситуації? *(Заплакала, коли Кайдашиха купила їй поганий одяг, але довго не журилася, одягла на храм дівочький)*
- Проаналізуйте факт побиття Карпом старого батька. Як зреагував на вчинок сина Омелько? Що відчував після бійки Карпо? А Мотря?
- Чи допомагали Довбиші будувати хату молодцям? Хто її будував?
- Чи справедливою була Мотрина віддяка старим? Чому Мотря не дозволяла Кайдашисі бавити дитину вдень, а вночі вдавала, що спить і не чує, що дитя плаче? *(Таким чином вона заставляла стару робити всю роботу вдень, а вночі ще й бавити дитину)*
- Проаналізуйте перше побачення Меланки і Лавріна. Порівняйте їхнє кохання з Карповим і Мотрі. Як ви розцінюєте той факт, що заможна Кайдашиха дозволила Лаврінові одружитися з убогою Мелашкою. Чи можемо ми сказати, що Маруся була доброю матір'ю, хотіла синові добра?
- Чому Кайдашиха так тяжко заповзялася на молоду невістку? *(Боялася, щоб та не уподібнилася Мотрі)*
- Як ви розумієте слова Омелька, що «діти загнали його на піч»? *(Почали самі господарювати, не слухаючись батька)*. Хто саме з синів це робив конкретно? *(Лаврін)*
- Як справляли похорон Кайдаша? Скільки днів після цього родина жила в мирі? Як ви розцінюєте таку поведінку?
- Чому Кайдашиха назвала себе «сиротою», розповідаючи, як її ображають діти?
- Чи відчувала Мотря докори сумління, коли скалічила свекруху? А Карпо, коли загнав матір у ставок? Як ви це розумієте?
- Чи однаково ставилася Маруся до внуків від Лавріна і внуків від Карпа? Про що це свідчить? Як Мотря налаштовувала своїх дітей проти баби? Подумайте, чи виростуть ці діти порядними людьми?

- Який епізод з твору викликав у вас співчуття до Мотрі, а не до Кайдашихи?

- Чому твір характеризують, як «сміх крізь сльоз»?

6. Робота над ідейно-тематичним змістом твору

- Визначте тему та ідею твору (Тема – життя українського села в пореформену добу на прикладі однієї родини. Ідея – критика окремих вад тогочасного панівного суспільного ладу, які спотворювали людські почуття і взаємини, інтереси і прагнення; засудження егоїзму, жорстокості і дріб'язковості в стосунках із людьми, висловлення сум за людину, її самоприниження і занепад; мотив національної самокритики, що переходить у мотив сорому та вболівання за український світ)

- Окресліть основні проблеми твору (добра і зла, батьків і дітей, кохання і сімейних стосунків, людської гідності і свободи, злиденного життя селян, їх темноти, неосвіченості, руйнування патріархального укладу, виховання і народної моралі, авторитету в громаді та самореалізації)

7. Міні-дослідження «Соціально-побутова повість»

Завдання для учнів: скласти таблицю, в якій зазначити тези, які дають можливість визначати твір «Кайдашева сім'я» як соціально-побутову повість, реалістичний твір

Соціальне	Побутове
Бідність селянства, темнота, забобонність, відсутність культурного впливу; пияцтво; роз'єднаність, байдужість до громадських справ, малоземелля, довірливість і зрадливість у громадському житті, високі податки, наймитування	Розподіл виконання домашньої роботи, патріархальний уклад родини, натуральне господарство, вірування, звичаї, обряди українців (ходіння на прощу, оглядини, національний одяг, знахарство)

IV. Підведення підсумків уроку

1. Постановка проблемних запитань

- Чи є твір реалістичним? *(Твір цілком реалістичний, оскільки правдиво, об'єктивно й усебічно відображає дійсність, типові характери в типових обставинах, відтворює життя «у формі самого життя»)*
- У чому криється проблема стосунків батьків та дітей часів І.Нечуя-Левицького і подібна в наш час? *(У другій половині XIX століття (у селі) – проживання дорослих дітей з батьками, вимога повного підкорення старшому; малоземелля, бідність, малий життєвий простір (тісні хати), дві-три господині в хаті, егоїзм. У наші дні – відсутність окремого житла, безробіття, залежність від матеріальної допомоги батьків, лінощі, егоїзм)*
- Які шляхи подолання цієї проблеми в наш час ви бачите? *(Реальна й систематична підтримка молодих сімей з боку держави; працелюбність, прагнення до фінансової незалежності, повага до старших, розуміння того, що батьки свій обов'язок виконали, настала черга дітей виконувати свої щодо батьків)*

2. Підсумкове слово вчителя.

«Кайдашева сім'я» хоч і весело читається, але це сумна повість про долю українського села другої половини XIX століття, це гірка правда про згубність егоїзму і люті, про гірші сторони нашого національного характеру, написана з метою, щоб ми, українці, ставали досконалішими, гідними себе. Водночас у цьому творі прочитується і справжній гімн українському світові з його неповторною природою, веселою, життєрадісною, поетичною душею людей, мелодійною, багатющою мовою, неповторною у своїй красі піснею. Мабуть, усі ці риси й зумовили популярність повісті.

V. Оголошення і коментар домашнього завдання

1. Читати повість, уміти виділяти основні епізоди, художні особливості, коментувати їх та висловлювати свої враження.
2. Виписати приказки і прислів'я з повісті.

Конспект уроку з української літератури для 11 класу

Тема: І. Нечуй-Левицький «Кайдашева сім'я». Українська ментальність, гуманістичні традиції народного побуту й моралі. Ствердження цінностей національної етики засобами комічного

Компетентності:

предметні: учень/учениця характеризує образи-персонажі, засоби їх зображення, порівнює образи дійових осіб, пояснює авторську позицію, виокремлює засоби комічного у творі, пояснює їхню роль;

ключові: учень/учениця установлює причинно-наслідкові зв'язки між подіями твору, висловлює власну думку про українську ментальність, національний характер, народну мораль і етику, застосовує набуті знання для порівняння творів української та зарубіжної літератур, зіставлення специфіки розкриття теми в різних видах мистецтва; визначає роль і місце української літератури у світовому контексті.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань і розвитку на їх основі умінь і навичок

Обладнання: асоціативне гроно «Менталітет», порівняльна таблиця «Позитивне і негативне в ментальності українців, засвідчене художнім словом І. Нечуя-Левицького»

Зміст уроку

І. Актуалізація опорних знань

1. Фронтальне опитування

- Назвіть дату виходу в світ соціально-побутової повісті І.Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я».
- Хто став прототипами головних героїв?
- Окресліть жанрові різновиди соціально-побутової повісті, визначені в жанрі твору «Кайдашева сім'я».
- Зробіть ідейно-тематичний аналіз повісті, визначте проблематику.
- Назвіть головних персонажів твору. У яких родинних стосунках вони перебували?

- Окресліть провідні риси характеру всіх героїв повісті «Кайдашева сім'я».

II. Повідомлення теми, мети, мотивація навчальної діяльності

Слово вчителя. Повість «Кайдашева сім'я» – чи не найпопулярніший твір І. Нечуя-Левицького, про що свідчить велика кількість його перевидань і перекладів іншими мовами. Те, що сталося з родиною Кайдашів, можна назвати моральною катастрофою. Читаючи цю «веселу» повість, хочеться плакати. Або принаймні жалкувати й мучитися досадою, адже на наших очах відбувається самознищення чогось надзвичайно важливого, що є в людському житті: домашнього затишку, порозуміння між ближніми, почуття гідності, ладу як основи родини. Гору в Кайдашевій родині бере якась диявольська сила руйнування, яка живе в цих нібито непоганих, роботящих людях.

Сьогодні на уроці ми продовжимо вивчати повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». Отже, темою уроку є «І. Нечуй-Левицький «Кайдашева сім'я». Українська ментальність, гуманістичні традиції народного побуту й моралі. Ствердження цінностей національної етики засобами комічного».

III. Сприймання та усвідомлення нового навчального матеріалу

1. Вступне слово вчителя

І. Нечуй-Левицький блискуче розкрив деякі «небажані» риси нашої національної вдачі, української ментальності, які належать не тільки середині ХІХ століття. У цьому сенсі «Кайдашеву сім'ю» можна читати як твір, у якому надзвичайно важливим є мотив національної самокритики.

Змальовуючи «війну» в родині Кайдашів, прозаїк раз у раз вдається до гумору ситуацій, у яких невідповідність, контраст форми і змісту, дій та обставин просто таки разючі. Коли відзвучить сміх, на душі залишається сум. «Сміх крізь сльози» є однією з рис української літератури – це відзначав і сам І. Нечуй-Левицький.

2. Словникова робота

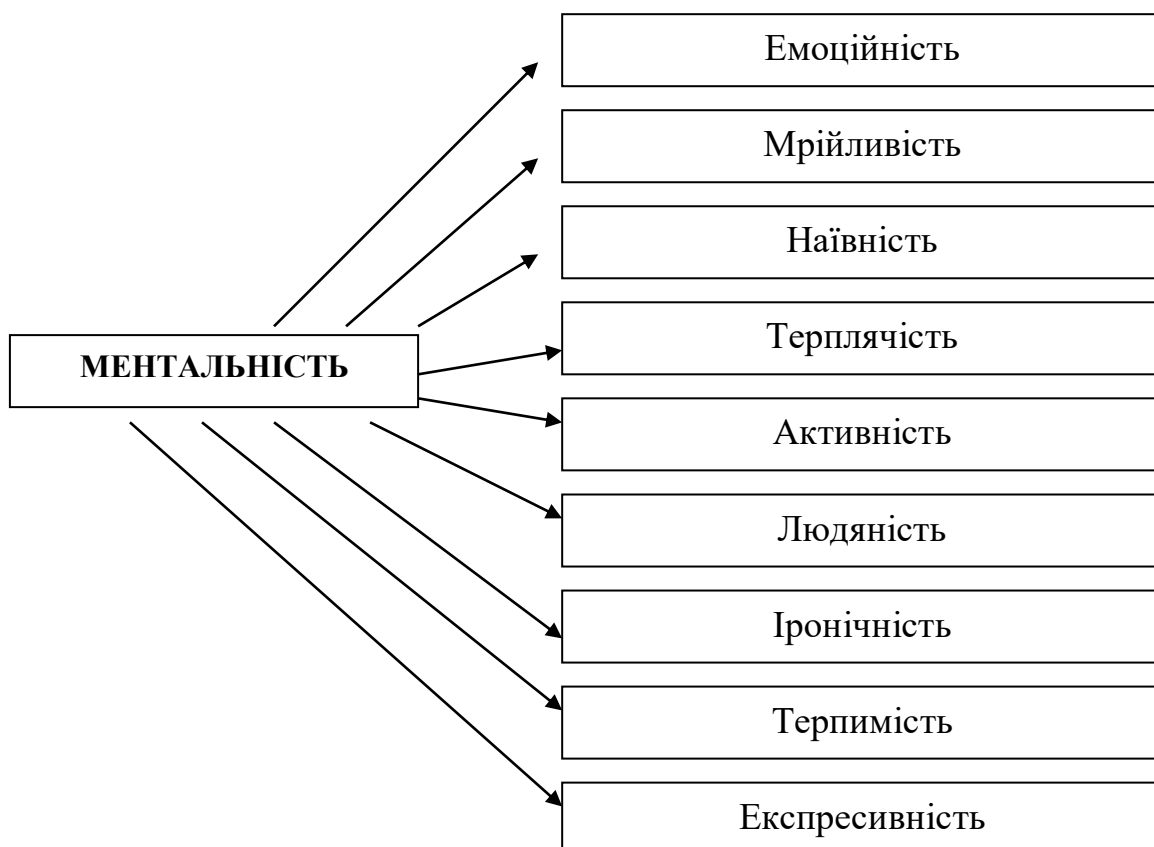
Ментальність – це спосіб мислення, загальна духовна налаштованість, установка індивіда або соціальної групи до навколишнього світу. Ментальність – це призма, через яку людина дивиться на світ і себе в ньому.

3. Коментар учителя.

Ментальність українського народу формувалась під впливом складних історичних обставин. Українці не відмовляються від раціональної думки, великої ваги надають почуттям та емоціям. Свідомість українців визначається поміркованістю та миролюбністю, яка дозволяє перечекати численні негаразди історичної долі. Українцям властиві так позитивні риси як працелюбність, потяг до освіти, здоровий оптимізм, мужність, універсальність, розбудова міцних сімейних стосунків. Для української родини традиційно характерна велика роль жінки і матері. Важливу роль у становленні української ментальності зіграла також церква. Історично народний світогляд українців має три основні шари: демонологічний, міфологічний, християнський.

4. Інтерактивна вправа «Асоціативне гроно»

Завдання для учнів: скласти асоціативне гроно до слова «ментальність»

5. Складання порівняльної таблиці «Позитивне і негативне в ментальності українців, засвідчене художнім словом І. Нечуя-Левицького»

Позитивне	Негативне
Здатність до справжнього кохання, ніжність, поетичність; працелюбність; прив'язаність до землі, до хліборобської праці; майстровитість; любов до дітей; рішучість у відстоюванні своєї людської гідності (Мелашка, Мотря)	Пияцтво; забобонність; егоїзм; покладання в громадських справах на тезу «якось-то воно буде», «моя хата скраю», довірливість (історія з шинком), жадібність, заздрість

6. Слово вчителя

І. Нечуй-Левицький високо цинив народну творчість і щоразу звертався до її невичерпних джерел. Мова його творів пересипана, мов перлами, дотепами, словами пісень, народними афоризмами.

7. Творчо-пошукова робота

Завдання для учнів: знайдіть у тексті повісті афористичні вислови, народні вислови

8. Коментар учителя.

Високо оцінив повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» Іван Франко. Особливу увагу він звернув на мову повісті і підкреслив: «се переважно буденна мова українського простолюддя, проста, без сліду афектації, але проте багата, колоритна і повна тої природної грації, якою вона визначається в устах людей з багатим життєвим змістом. З огляду на високо артистичне змалювання селянського життя і добру композицію повість належить до найкращих оздоб українського письменства»

9. Робота в групах

Завдання для учнів: знайти в тексті повісті художні засоби, виписати їх і пояснити ідейне навантаження

Група 1: знайти у тексті повісті «Кайдашева сім'я» порівняння та гіперболи

Група 2: знайти у тексті повісті «Кайдашева сім'я» метафори

Група 3: знайти у тексті повісті «Кайдашева сім'я» синоніми

10. Інтерактивна гра «Дослідник»

Завдання для учнів: поміркувати, які риси українського народу І. Нечуй-Левицький вважав провідними (працьовитість, богобоязливість, заповзятливість, гостинність, волелюбність, винахідливість, відчайдушність, балакучість, впертість, сварливість, зарозумілість, скупість)

11. Аналітична бесіда

- Пригадайте, що таке «комічне» (*Комічне – це категорія, що характеризує той аспект естетичного освоєння світу, який супроводжується сміхом без співчуття, страху і пригнічення*)
- Назвіть засоби творення комічного (*гумор, іронія, сатира, сарказм*)
- Наведіть приклади гумористичного і комічного з твору.

12. Коментар учителя.

Повість «Кайдашева сім'я» майстерно поєднує засоби гумору і сатири, викликає не тільки сміх, а й серйозні роздуми, змушує кожного глянути на себе збоку.

Жанрова специфіка полягає в тому, що зображення повсякденного життя родини Кайдашів розгортається в найрізноманітніших побутових виявах, які часто окреслюються в гумористичному плані. Схильність до відтворення комічних недоречностей письменник уважав однією з рис характеру українців, елементом національної психіки, багатої, за його ж спостереженням, «на жарти, смішки, штукарства та загалом на гумор, ще часом і дуже сатиричний».

IV. Підведення підсумків уроку

1. Бліц-диктант «Одним словом»

1. Рід діяльності Семена Левицького (*учитель*)
2. Місце, де народився письменник (*Стеблів*)
3. Жанровий різновид повісті «Кайдашева сім'я» (*соціально-побутова*)
4. Село, в якому жила Мелашка (*Западинці*)

5. Скільки часу прожила Мелашка у свекровій хаті, як в раю (*тиждень*)
6. Перед яким святом Кайдаш заслав до Мотрі сватів (*Семена*)
7. В якому селі мешкали Кайдаші (*Семигори*)
8. Скільки років віддав навчанню письменник (*дев'ятнадцять*)
9. Місто, куди Кайдаші їздили на ярмарку (*Богуслав*)
10. Якому з братів, за українським звичаєм, діставалося батьківське добро (молодшому (*Лаврінові*))
11. Кому пішла жалітися на Мотрю і Карпа Кайдашиха (*священикові*)
12. Яке око вибила Мотря Кайдашисі (*праве*)

2. Творча робота

Завдання для учнів: на основі прочитаного твору скласти «Кодекс моєї родини» – 3 пункти: що можна взяти за зразок та що необхідно відкинути у родинних традиціях та стосунках.

3. Підсумкове слово вчителя

Родина Кайдашів – це не рідкісний випадок, не поодиноке явище. Змальовуючи головних персонажів повісті, автор намагався узагальнити риси українського менталітету, і він впорався із завданням. Адже десь у глибині душі ми усі можемо визнати, що схожі, комічні й трагічні водночас ситуації, бодай раз траплялися в житті наших сімей.

V. Оголошення і коментар домашнього завдання

1. Підготуватися до характеристики головних образів персонажів повісті «Кайдашева сім'я», виписати з тексту твору відповідні цитати.